

Жалбите на гражданите в комунистическа България*

Мартин К. Димитров**

Анотация: Студията на доц. Димитров обосновава тезата, че комунистическите режими, като всички режими, се стремят да получат легитимност от масите. Тази легитимност те търсят в утвърждаването и спазването на т.нар. социалистически обществен договор и в механизмите на отчитане пред населението за неговото спазване. Студията разглежда един важен механизъм, присъстващ в една или друга степен или форма, във всички комунистически държави, за налагане на обществения договор, за участие на гражданите в политическия живот на режима и за осведомяване на управляващата партия за настроенията на населението: жалбите на гражданите. Ръководството на партията насърчава гражданите да се оплакват, защото жалбите изпълняват двойна цел: от една страна, предоставят информация за корупцията на местно ниво, от друга и по-съществена страна, позволяват на гражданите да чувстват, че правителството им обръща внимание и изпълнява исканията им. По този начин жалбите действат като основен механизъм за вертикална отчетност (*vertical accountability*) в комунистическите режими. От архивните материали в Източна Европа става ясно, че системата на жалбите на гражданите се проваля в средата на осемдесетте години на 20 век. Това разпадане на основния механизъм за отчетност води до спад в обществената легитимност. Позицията на управляващите комунисти се утежнява още повече от това, че спадът в легитимността настъпва в условията на влошаваща се икономическа ефективност, което не дава възможност да се осигури обществена подкрепа чрез утвърдената тактика на изразходване на повече средства.

Ключови думи: социалистически обществен договор, партийни обещания, жалби на гражданите, легитимност, отчетност, корупция, местни структури, комунистическа партия, икономическа криза.

Комунистическите режими получават легитимността си от масите. Те ценят лоялността на различни елити и използват както тайните служби, така и партията,

* Публикувано в „Да познаем комунизма“. Сборник с изследвания. Съст. Ивайло Знеполски. С., Институт за изследване на близкото минало, 2012, 167-225.

** Член на изследователската колегия на Международния изследователски център „Удроу Уилсън“ в гр. Вашингтон. Доцент по политически науки в университета Тюлейн (Tulane University). Научен сътрудник в областта на източноазиатските правни науки в Харвардския университет (Harvard Law School). Доктор по политически науки от Станфордския университет (2004).

за да си я осигурят, но едновременно с това се стремят да спечелят и лоялността на масите. Когато тази лоялност е висока, може да се каже, че комунистическите режими се ползват с определена степен на легитимност¹. Легитимността се определя по много различни начини, но най-простото и най-елегантното определение гласи, че управляващият режим е легитимен, когато съумява да „генерира сред гражданите убеждението, че спазването на установените от него правила им носи полза, и така при нормални обстоятелства да наложи своите императиви, без да прибегва до принудителни мерки“². Легитимността на зрелите комунистически режими е обвързана с постигнатите резултати – тя зависи от способността им да изпълняват условията на обществения договор³. Икономическата криза е предизвикателство за обвързаната с постигнатите резултати легитимност, тъй като прави по-трудно изпълнението на социалните аспекти на обществения договор. От своя страна, тази криза на изпълнение на поетите ангажменти може да бъде предпоставка за падане на режима, както се случи в Източния блок (и както почти се случи в Китай през 1989 г.)⁴. Това предполага, че комунистическите режими са отговорни пред хората за изпълнение на обществения договор, а неговото неизпълнение може да се превърне в един от факторите, които водят до срив на режима. С други думи, устойчивостта на режима зависи от лоялността на масите.

За да има смисъл общественият договор, хората трябва да бъдат в състояние да държат правителството отговорно за изпълнението на поетите ангажменти. Правителството може да носи отговорност по три различни начина. Първият функционира на микро нивото на индивида: всеки гражданин може да отправя искания към правителството да спазва задълженията си по обществения договор. Конкретните искания могат да засягат материални облаги (например жилищно настаняване, работни места, потребителски стоки) или могат да се отнасят до права и свободи (например жалби срещу несправедливи присъди, оплаквания от несправедливо отношение от страна на държавни служители или жалби за отказ на разрешение за пътуване в чужбина). Обикновено отговорностите на

¹ Stephen White, „Economic Performance and Communist Legitimacy,“ *World Politics* 38:3 (April 1986), 462-82; Bruce Gilley „Legitimacy and Institutional Change: The Case of China,“ *Comparative Political Studies* 41:3 (March 2008), 259-284; Jie Chen and Bruce Dickson, „Allies of the State: Democratic Support and Regime Support among China’s Private Entrepreneurs,“ *The China Quarterly*, no. 196 (December 2008), 780-804.

² White 1986, 462.

³ Johnson, ed., *Change in Communist Systems* (Stanford: Stanford University Press, 1970), 33-116), и също от изследователи, пишещи за легитимността (White 1986) и самия обществен договор (относно Съветския съюз виж George Breslauer, *Khrushchev and Brezhnev as Leaders Building Authority in Soviet Politics* [London: Allen and Unwin, 1982], особено 137-152; Ed A. Hewett, *Reforming the Soviet Economy: Equality versus Efficiency* [Washington, DC: Brookings Institution, 1988]; и най-вече Linda J. Cook, *The Soviet Social Contract and Why It Failed: Welfare Policy and Workers’ Politics from Brezhnev to Yeltsin* [Cambridge: Harvard University Press, 1993]).

⁴ Множество изследвания подчертават, че икономическият спад допринася за разпадането на режимите в Източна Европа. Сред най-добрите са: Jeffrey Kopstein, *The Politics of Economic Decline in East Germany* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997) и Егор Еайдар, *Еибелъ империи* (2-ро издание) (Москва: РОССПЗН, 2007).

правителството се измерват по този начин. Вторият начин за отчитане на работата на правителството засяга по-високо ниво на управление, когато цели социални групи се възползват от подобренията в официалните политики: например, когато се увеличат пенсиите или се удължи платеното майчинство. Чрез прокарване на подобни политики правителството подава сигнали към населението, че се работи успешно за изпълнение на някои от по-общите обещания, съдържащи се в обществения договор и отнасящи се до подобряване на стандарта на живот (тези обещания обикновено са формулирани в програмата на партията или в плана за съответната петилетка, обявен на съответния партиен конгрес). Третият начин засяга най-високото политическо ниво: целият режим може да рухне в резултат на проблеми при политическата отчетност. Невъзможност за изпълнение на задълженията по обществения договор е една от причините за рухването режима в Съветския съюз, както и в целия Източен блок⁵.

Социалистическият обществен договор и неговото политическо отчитане

Социалистическият обществен договор е в основата на отчетността (*accountability* на английски език) на комунистическите режими, тъй като определя границите на допустимите искания, които гражданите могат да отправят към правителството. Но къде можем да локализираме социалистическия обществен договор? Конституцията, програмата на комунистическата партия и докладите, представяни на партийните конгреси на всеки пет години, съставляват набор от основни документи, които ни позволяват да реконструираме клаузите на социалистическия обществен договор.

В България началото на социалистическия обществен договор може да бъде проследено до 1947 г., когато се приема Димитровската конституция. Според конституцията държавата дава равни права на жените и специални права на майките (член 72); осигурява трудова заетост, право на почивка и пенсия (членове 73-75); предоставя задължително и безплатно основно образование (член 79); ръководи здравеопазването (член 81). Социалистическият обществен договор се разширява през петдесетте и шестдесетте години на миналия век. Осмият (1962) и Деветият конгрес на партията (1966 г.) въвеждат нова, подробна и изненадващо специфична реторика за подобряване на стандарта на живот⁶. Въпреки това общественият договор на зрелия комунизъм не е кодифициран до 1971 г., когато се

⁵ За Съветския съюз виж Cook 1993.

⁶ Осми конгрес на Българката комунистическа партия, 5 ноември -14 ноември 1962 г. (Стенографски протокол) (София, Издателство на Българската комунистическа партия, 1963 г.), 71-75 и IX Конгрес на Българската комунистическа партия, 14 ноември -19 ноември 1966 г. (Стенографски протокол) (София, Издателство на Българската комунистическа партия, 1967 г.), 74-81.

приема новата конституция, създава се партийна програма (първата от 1944 г. насам) и е свикан нов партиен конгрес. 1971 е годината, в която Комунистическата партия обявява пълната си победа в прехода от капитализъм към социализъм и поема инициативата да премине към фазата на изграждане на „едно развито (зряло) социалистическо общество (...) най-високият и последен етап в развитието на социализма“⁷; в настоящата типология: зрелият комунизъм е еквивалентен на „развития (зрелия) социализъм“ или на „реалния социализъм“. Това, което характеризира зрелия комунизъм, е наличието на обществен договор с изрични гаранции от страна на държавата за постигане на ясно артикулирани потребителски цели.

Конституцията, партийната програма и конгресът на партията отправят серия от щедри обещания за повишаване на жизнения стандарт на гражданите. Новата конституция разширява обхвата на повечето права, предоставени чрез Конституцията от 1947 г.⁸ и добавя едно ново ключово право - на свободен и универсален достъп до здравеопазване (член 47.3). Партийната програма предвижда конкретни държавни ангажименти за увеличаване на заплатите и намаляване на цените; увеличаване на народното потребление; решаване на жилищния проблем; развитие на услугите; предоставяне на достатъчно учебни заведения за деца и младежи; подобряване на здравеопазването; подобряване на пенсионното дело; системно намаляване на работното време, както и създаване на повече ваканционни комплекси, балнеологични курорти, санаториуми и спортни съоръжения за гражданите. Програмата, също така, обръща специално внимание на правата на майките, децата и семействата⁹. Десетият конгрес на партията постановява конкретни цели за работна заплата и увеличение на пенсиите, предоставяне на потребителски продукти, жилищно строителство, както и предоставяне на услуги по време на Шестата петилетка през периода (1971-1976). Освен това се стимулират семействата и майките да увеличат раждаемостта¹⁰. Новият обществен договор приема окончателния си вид след Пленума на Централния комитет на БКП през декември 1972 г. (на който са приети конкретни стратегии за увеличаване на производството на потребителски стоки) и след Решението на Политбюро от 1973 г. относно подобряване на положението на жените и майките.¹¹

⁷ Централен Комитет на Българската комунистическа партия, *Програма на Българската комунистическа партия* (София, София прес, 1971 г.), 33.

⁸ Виж член 37 (относно правата на майките), член 41 (право на труд), член 42 (право на почивка), член 43 (право на пенсионно осигуряване) и член 45 (право на образование) на Конституцията на Народна република България от 1971 г.

⁹ *Програма на Българската комунистическа партия*, 52-58.

¹⁰ *Десети конгрес на Българската комунистическа партия, 20 април - 25 април 1971 г. (Стенографски протокол)* (София, Партиздат, 1971 г.), 91-99.

¹¹ *За издигане на ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество (Решение на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1973 г.)* (София, Партиздат, 1977 г.).

Съществуват съмнения относно вземането насериозно на обещания, дадени по време на социализма посредством конституция, партийни програми и конгресни решения. Настоящото изследване обаче защитава тезата, че има две много основателни причини те да се вземат насериозно. Първо, режимът отправя обещанията си (и поема голямата финансова тежест, свързана с тях) съвсем сериозно и полага всички усилия за постигането им. От друга страна, отделните граждани също гледат на тези обещания сериозно и се оплакват, когато сметнат, че те не се спазват. Жалбите помагат за изпълнението на тези обещания както чрез стимулиране на действия в отделни случаи, така и по-съществено, чрез улесняване на важни промени в политиката, осъществени чрез приемане на изменения в законодателството. Именно тази чувствителност на режима към задълженията на обществения договор стои в основата на отчетността на комунистическото управление, поне по начина, по който то се проявява в Източна Европа.

Жалбите на гражданите и отчетността

Изследователите на източноевропейската политика отбелязват, че жалбите на гражданите са най-често използваният метод за участие в политическия живот при комунистическите режими.¹² Въпреки това ограничената информация за тях не дава възможност тази тема да бъде проучена по-задълбочено. Все пак има новодостъпни архивни материали за източноевропейските комунистически партии и техните тайни служби, които позволяват да се направи оценка на значението на жалбите на гражданите в тези страни. Жалбите са били широко разпространени – всяка година приблизително 10% от възрастното население на всяка източноевропейска държава, т.е. 10 % от гражданите са изпращали писмена жалба, която е била внимателно разглеждана от централното ръководство (статистическите данни за обема и вида на жалбите се отчитат в месечен, тримесечен и годишен срок, като след това се засекретяват). Ръководството на партията насърчава гражданите да се оплакват, защото жалбите изпълняват двойна цел: от една страна, предоставят информация за корупцията на местно ниво, от друга и по-съществена страна, позволяват на гражданите да чувстват, че правителството им обръща внимание и изпълнява исканията им. По този начин те действат като основен механизъм за вертикална отчетност (*vertical accountability*) в комунистическите режими.

От архивните материали в Източна Европа става ясно, че системата на жалбите на гражданите се проваля в средата на осемдесетте години. Това разпадане

¹²Stephen White, „Political Communications in the USSR: Letters to the Party, State, and Press.“ *Political Studies*, vol. XXXI (1983), 43-60; IngaMarkovits, „Law and Glasnost’: Some Thoughts about the Future of Judicial Review under Socialism,“ *Law and Society Review* 23: 3 (1989), 399-447; Donna Bahry and Brian Silver, „Soviet Citizen Participation on the Eve of Democratization,“ *American Political Science Review* 84:3 (September 1990), 821-847.

на основния механизъм за отчетност води до спад в обществената легитимност. Позицията на управляващите се утежнява още повече от това, че спадът в легитимността настъпва в условията на влошаваща се икономическа ефективност, което не дава възможност да се осигури обществена подкрепа чрез утвърдената тактика на изразходване на повече средства¹³. Съчетанието от намаляване на обществената легитимност и икономически трудности окуражава опонентите в управленския елит да организират „дворцови“ преврати, което довежда до промяна на режима в целия Източен блок. Добре функциониращите механизми на вертикална и хоризонтална отчетност са необходими за осигуряване на дългосрочна стабилност на комунистическите режими. Когато тези механизми престанат да функционират, това води до спад в обществената лоялност и режимът е изложен на сериозен риск от срив.

За да проявява отзивчивост към жалбите на гражданите (и по този начин да се отчита пред обществото), правителството трябва да има добре функционираща система за проследяване на общественото мнение.

Проследяване на общественото мнение в комунистическите режими

Защо Секретариатът на ЦК на най-могъщата комунистическа партия в света се захваща да обсъжда недостига на готварска сол в съветските магазини? Аналогично: защо българското Политбюро обсъжда стратегия за намаляване на недостига на метални капачки за буркани в разгара на консервния сезон през август¹⁴? Тази на пръв поглед нерационална употреба на времето на партийната върхушка има съществено значение, ако се вземе предвид фактът, че комунистическите режими са били обвързани с обществен договор (чиито условия са заявени в партийните програми и на партийните конгреси) и трябва да отговарят на нуждите на хората, дори когато тези нужди включват ежедневни проблеми като сол и капачки за буркани¹⁵. Разбира се, за да отговори адекватно на

¹³За разходните цикли в Съветския съюз виж Valerie Bunce, „The Succession Connection: Policy Cycles and Political Change in the Soviet Union and Eastern Europe,“ *American Political Science Review* 74:4 (December 1990), 966-977 и Valerie Bunce, *Do New Leaders Make a Difference? Executive Succession and Public Policy under Capitalism and Communism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981). За подобна теза, изложена във връзка с Мексико виж Beatriz Magaloni, *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and its Demise in Mexico* (New York: Cambridge University Press, 2006).

¹⁴За ситуацията в Съветския съюз виж Архив на КПСС и на съветската държава (Сборник с разсекретени документи на ЦК на КПСС) ф. 89 оп. 46 д. 84; за ситуацията в България виж Архив на Националната следствена служба, д. 4/1990,, т. 521, лист 3-7 (цитирано в Христо Христов, *Тайните фалити на комунизма* [София: Сиела, 2007], 31-32); за стратегии за справяне с нуждите от капачки в България виж писмото от председателя на Комитета за държавен и народен контрол при Министерския съвет от 25.10.1979 г. 375 оп. 32 а. е. 5.

¹⁵Правенето на домашни консерви е от решаващо значение за оцеляването на населението през зимата по времето на комунизма. Виж Eleanor Wenkart Smollett, „The Economy of Jars: Kindred Relationships in Bulgaria - An Exploration,“ *Ethnologia Europaea* XIX (1989), 125-140.

обществените потребности, режимът трябва да бъде наясно, че именно тези нужди са от приоритетно значение.

Тайните институти за изследване на общественото мнение

Комунистическите режими полагат големи усилия за проследяване на общественото мнение. До края на шестдесетте години на двадесети век режимите в целия Източен блок започват да създават строго секретни изследователски институти на директно подчинение на централните комитети на комунистическата партия. В България тази институция се нарича Информационно-социологически център към Централния комитет на Българската комунистическа партия; в Източна Германия тя е известна като Институт за изследване на общественото мнение (*Meinungsforschungsinstitut*) на ЦК на ГЕСП¹⁶. До 1989 г. институтите към Централните комитети на партията са забулени в тайна и масите не знаят за тяхното съществуване и функциониране, но учудващо, научни изследвания за дейността им не се появяват дори и след падането на комунизма¹⁷. Дискусията във втората част на настоящата студия, която се основава на богатия архив на Информационно-социологическия център на Централния комитет на Българската комунистическа партия, е първото систематично проучване на дейността на този институт в литературата към датата на това изследване¹⁸.

В България Информационно-социологическият център (ИСЦ) на Централния комитет е създаден с решение на Политбюро от 10-ти март 1970 г.¹⁹

¹⁶ Съществуването на *Meinungsforschungsinstitut* се споменава мимоходом от Валтер Фридрих в „Geschichte des Zentralinstituts für Jugendforschung“, *Das Zentralinstitut für Jugendforschung Leipzig 1966-1990: Geschichte, Methoden, Erkenntnisse*, ed. Walter Friedrich, Peter Forster, and Kurt Starke (Berlin: Edition Ost, 1999), 13-69, на с. 32. Няма друга информация за съществуването на този институт нито на немски, нито на английски език.

¹⁷ В допълнение към институтите на Централния комитет, тайни институти за изследване на мнението на младежта се създават в ГДР (1966 г.), България (1968 г.), Румъния (1968 г.), СССР (1970 г.) и Полша (1972 г.). Тъй като тези институти са насочени към студенти и млади хора под двадесет и пет, техните проучвания на общественото мнение не са представителни за отношението на населението като цяло. Единственият младежки институт, който е бил изследван в западната литература е *Zentralinstitut für Jugendforschung* (Централен институт за научно изследване на младежта) в Лайпциг. За подробна литература за този институт виж по-специално Walter Friedrich, Peter Forster, and Kurt Starke, eds., *Das Zentralinstitut für Jugendforschung Leipzig 1966-1990: Geschichte, Methoden, Erkenntnisse* (Berlin: Edition Ost, 1999 г.). За литература на английски, която се позовава на изследвания на *Zentralinstitut für Jugendforschung*, see Susanne Lohmann, „The Dynamics of Informational Cascades: The Monday Demonstrations in Leipzig, East Germany, 1989-91,“ *World Politics* 47:1 (October 1994), 42-101 и Jens Hainmueller and Holger Kern, „Opium for the Masses: How Foreign Free Media Can Stabilize Authoritarian Regimes,“ mimeo (2007), <http://www.people.fas.harvard.edu/jhainm/research.htm> [accessed April 17, 2009]. Относно българския Научноизследователски институт за младежта (НИ-ИМ) при ЦК на ДКМС, виж интервю с Петър-Емил Митев, „Социалистическата младеж и втората мрежа“, *Социологически проблеми*, XXXV: 1-2 (2003), 136-142.

¹⁸ До 2000 г. се предполага, че архивът на този институт до голяма степен е бил загубен. През 2000 г. при ремонт на помещения на ул. „Московска“ № 5 случайно е открит шкаф с голям брой документи на ИСЦ. Виж ЦДА ф. 1Б оп. 55, Историческа справка.

¹⁹ ЦДА ф. 1Б оп. 35 а. е. 1246

Създаването на института отразява отчасти желанието на Тодор Живков да разнообрази своите източници на информация²⁰. Живков смята, че пълната информираност е от съществено значение за ефективното управление и проявява изключителен интерес към всички видове информация (събирана от партията, държавата и тайните служби) за обществените настроения: слухове, вицове, проучвания на общественото мнение, както и анализ на жалбите на гражданите, съдържащи се в техните писма до партията и държавата²¹. Институтите на Централните комитети имат изричната задача да проследяват общественото мнение и да изготвят доклади за върховното ръководство на партията. Тези доклади имат много ограничен тираж. В България те се отпечатват най-много в 160 екземпляра (за членовете на Политбюро, министрите, окръжните партийни секретари, председателите на окръжните народни съвети, както и главните редактори на основните печатни и електронни медии)²². От време на време докладите са изготвяни и в един-единствен екземпляр, предназначен единствено за очите на лидера. За разлика от докладите на академичните социолози, които не са от полза за ръководството, понеже рядко задават чувствителни въпроси, способни да отчетат настроения на обществено недоволство от режима²³, докладите на тайните институти се четат внимателно, няма ограничения за въпросите, които тези институти могат да задават, което води до откровени оценки на обществените нагласи, дори когато тези нагласи изразяват неудовлетворение от официалната линия на партията. Информационните материали за тенденциите в общественото мнение се държат в строга тайна. Докладите се обозначават с гриф „поверително“ или „строго поверително“. След като обществените настроения са известни, режимът може да реши какви действия да предприеме: да отговори (т. е. да задоволи исканията), да не отговори (т. е. да ги пренебрегне), да ги потисне (рядко) или да ги манипулира (главно с идеологическа цел). Основната задача обаче е да се следи общественото мнение ефективно.

Изследователските институти следят общественото мнение по четири различни начина: чрез изучаване на слухове и вицове срещу режима; чрез провеждане на проучвания на общественото мнение; чрез мониторинг на писма до редакторите на различни медии, както и чрез синтезиране на информацията, съдържаща се в подадените жалби. От тези четири канала за събиране на

²⁰ Мария Дееничина, *Между фанфарите и заклинанията: тоталитарния модел на българската журналистика 1956-1989* (София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008), 235-238.

²¹ Константин Чакъров, *Втория етаж* (София, [неизвестен издател], 1990), 101-102. За повече информация относно движението на тези доклади, вижте ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 945, 4-7.

²² За повече информация по движението на тези доклади, вижте ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 945, 4-7

²³ За реакции на ръководството на КПСС по отношение на работата на академичните социолози в СССР виж интервюта с Татяна Заславская, Борис Грушин и Владимир Шлапентох в А. И. Волков, М. Г. Пугачева и С. Ф. Ярмолюк, ред., *Пресса в обществе, 1959-2000: оценки журналистов и социологов. Документи* (Москва, Институт социологии РАН, 2000).

информация за най-важно се счита насърчаването на хората да пишат жалби и синтезирането на информацията, съдържаща се в тях.

Слуховете се следят от две страни: от тайните служби и от Информационно-социологическия център на Централния комитет. Малко доклади относно естеството на слуховете оцеляват, но сигналите до нас показват, че повечето слухове са свързани с икономически въпроси - например през 1970 г. българите са притеснени, че може да има увеличение на цените на потребителските стоки или че всички хранителни продукти ще бъдат разпределяни с купони²⁴. Други слухове са свързани с предполагаемото увеличение на пенсионната възраст с пет години както за мъжете, така и за жените. Друг слух, който има непосредствено политическо значение, е, че използването на турски език на обществени места от членове на турското малцинство в България ще бъде забранено. Основната тежест по регистриране на слуховете се пада на тайните служби, които разполагат едновременно с постоянен персонал и платени информатори, които събират и анализират слухове²⁵. Вицовете срещу режима също се следят главно от тайните служби. Въпреки че архивите на Държавна сигурност не ни предоставят пълна хронологична информация за слуховете и вицовете срещу режима, един виден учен събира и датира вицовете срещу режима, които се разпространяват през периода 1956-1990 г.; изследванията му показват, че броят на тези вицове значително се увеличава през седемдесетте и осемдесетте²⁶. Това увеличение е придружено от спад в броя на лицата, подложени на преследване за разпространение на слухове и вицове срещу режима²⁷. Обяснението е, че правителството счита слуховете и вицовете за важен източник на информация, която предоставя в суров вид естеството на обществените настроения²⁸. Правителството може да отговори на слуховете или чрез разпространяване на контраслухове - така наречените „дезинформационни мерки“, или чрез промяна на политиката си. Въпреки че слуховете и вицовете са ценни за режима, анкетите

²⁴ЦДА, ф. 1Боп.55а. е. 1207, „Справка за регистрираните слухове до 20.10.1972 г.“

²⁵ Виж архив на Министерството на вътрешните работи на България (АМВР), ф. 22 оп. 1 а. е. 251, „Дезинформационни мероприятия на Шесто управление през 1985 г.“

²⁶ Кирил Василев, *45 години вицове: смехът срещу насилието* (София, Университетско издателство „Климент Охридски“, 1990 г.). Виж също Иван Славов и Тодор Цонев, *Златната решетка* (София, Университетско издателство „Климент Охридски“, 1991 г.). За политически вицове в Източна Германия виж Uwe Michael, *Die DDR: Ein Witz? Witze aus dem DDR Alltag* (Berlin: Reiher, 1990); за вицовете в Румъния виж С. Banc и Alan Dundes, *First Prize: Fifteen Years! An Annotated Collection of Romanian Political Jokes* (Cranbury, NJ: Associated University Presses, 1986) [също препечатано като: С. Banc и Alan Dundes, *You Call This Fiving? A Collection of East European Political Jokes* (Athens and London: The University of Georgia Press, 1990)]; за вицовете в Унгария виж Gyorgy Dalos, *Proletarier aller Lrnder, entschuldigt mich: Das Ende des Ostblockwitzes* (Bremen: Edition Temmen, 1993).

²⁷ Източник: данни на автора за нивото на репресиите.

²⁸ Вицовете и шегите имат също важната функция да позволяват на обикновените хора да „изпускат пара“. Тъй като разказването на вицове не е привилегия само на дисидентите, а предимно на обикновените хора (по-рядко жени и деца), вицовете освен критични към режима често са експлицитно цинични, ксенофобски и расистки. Виж Dalos, *Proletarier aller Lmder, entschuldigt mich*, 19.

представляват по-съвършен метод за систематично оценяване на обществените нагласи.

През шестдесетте години източноевропейските режими започват да провеждат проучвания на общественото мнение посредством анкети. Резултатите от анкети, провеждани от академичните социолози или от екипи за изследване на общественото мнение на някои печатни медии, от време на време се предоставят на обществеността²⁹. От друга страна, резултатите от проучванията на общественото мнение, провеждани от институтите на Централните комитети, неизменно се пазят в тайна. Режимът е наясно, че съществува риск хората да не изразяват откровено мнението си³⁰. За да се намали този риск, анкетите биват анонимни и се насочват към колкото може по-широка представителна извадка на възрастното население на страната. На практика резултатите се базират в по-голямата си част на населението в трудоспособна възраст, тъй като проучванията обичайно се провеждат по работните места, а не по домовете. В България тези проучвания на общественото мнение разкриват почти незабавно, че хората са недоволни от стандарта си на живот и липсата на потребителски стоки. Въпреки че направените изследвания не ползват константен набор от стандартизирани въпроси, най-често срещаните оплаквания до края на комунистическия период през 1989 година са свързани с жилищното настаняване, транспорта, недостига на стоки, ниското качество на обслужване на клиентите и корупцията³¹. Как режимът реагира на тези оплаквания? Като цяло обикновено отделя повече средства за посрещане на социалните нужди на хората. По-конкретно режимът създава и поддържа щедър пакет от социални придобивки, като държавни жилища, гарантирана трудова заетост до пенсиониране, безплатно образование и здравеопазване, дългосрочен платен отпуск за майките и универсално пенсиониране на петдесет и пет годишна възраст за жените и шестдесет за мъжете (някои хора имат право да се пенсионираат и по-рано). Докато държавата може да предостави тези облаги, тя успява да изпълни своите задължения по обществения договор, а изследванията на общественото мнение позволяват на режима да улови по-точно това, което хората

²⁹ За академичните проучвания на общественото мнение в Съветския съюз виж Владимир Шлапентох, Ерик Шираев и Ееро Карол, ред., *The Soviet Union: Internal and External Perspectives on Soviet Society* (New York: Palgrave Macmillan, 2008) по-специално 49-76 и 113-144. За дейността на Института за изследване на общественото мнение „Комсомолъская правда“ (който извършва дванадесет проучвания на общественото мнение по време на своето съществуване 1960-1967), виж Б. А. Грушин, „Институт общественно мнение - отдел „Комсомолъской правди““, В *Пресса в обществе, 1959-2000: оценки журналистов и социологов. Документи*, ред. А. И. Волков, М. Г. Пугачева, и С. Ф. Ярмолук (Москва, Институт социологии РАН, 2000), 46-64, виж също Валерий С. Коробейников, ред. *Пресса и общественное мнение* (Москва, Наука, 1986), 157-158.

³⁰ За подробности относно фалшификацията на предпочитанията виж Timur Kuran, „Now out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989,“ *World Politics* 44: 1 (October 1991), 7-48.

³¹ Виж следните изследвания от България: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 578; ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 819; ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 988; ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 1204; ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 1205; ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 1206; ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 1209; ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 1318.

действително желаят.

Жалби на гражданите и читателски писма, публикувани в пресата

Писмата до пресата предоставят още един канал за изследване на общественото мнение. Тези писма могат да се разделят на два основни вида: непубликувани и публикувани. Въпреки че публикуваните писма регистрират някои тенденции в общественото мнение, няма гаранция, че съставляват представителна извадка от всички писма в пресата. Всъщност проучванията показват, че има съществена разлика между общия брой на писмата, получавани от вестниците и тези, които те действително публикуват. Още през 1980 година съветските изследователи отбелязват, че вестниците публикуват малко писма (21%), свързани с транспорта, търговската система, обществените услуги, макар че всъщност основната част от писмата, които получават (67%) засягат именно тези теми³². Освен това вестниците традиционно подбират за публикуване положителните писма, докато повечето получени писма са отрицателни³³. При анализ на 3736 читателски писма, публикувани между 1955 и 1988 година, в четири източногермански вестника (*Neues Deutschland*, *Junge Welt*, *Schweriner Volkszeitung* и *Leipziger Volkszeitung*), Елен Бос установява, че по-голямата част от писмата (77,8%) засягат частни въпроси: жилище, работа, проблеми с транспорта, здравеопазване и образование (както и семейни връзки и приятелство)³⁴. Това изглежда в пълен контраст с писмата, публикувани в съветската преса, поне според доклада на Грушин и Оников. Вестниците в ГДР отпечатват твърде малко хвалебствени писма (13,8%) и благодарствени писма (5,3%), като това отново се отличава от съветската преса преди перестройката³⁵.

С тези уговорки изследванията на критични писма, публикувани в съветската преса са показателни за вида на критиките, които ръководството на партията е склонно да толерира. Ламперт съобщава, че при вземането на решение дали да публикуват критични писма, вестниците използват следните критерии: случаят е типичен; случаят е интересен; случаят съдържа добра история или случаят включва престъпление³⁶. Разбира се, други съображения също се вземат

³²Б. А. Грушин, Л. А. Оников, ред., *Массовая информация в советском промышленном городе* (Москва, Издательство политической литературы, 1980), 410. В това забележително проучване се анализира съдържанието на 1198 писма до различни медии и на 3642 публикации в регионалния вестник „*Таганрогская правда*“

³³Пак там, 414.

³⁴Ellen Bos, *Leserbriefe in Tageszeitungen der DDR: Zur „Massenverbundenheit“ der Presse 1949-1989* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993).

³⁵Пак там, 186.

³⁶Nicholas Lampert, *Whistleblowing in the Soviet Union: Complaints and Abuses under State Socialism* (London: Macmillan, 1985), 136.

предвид, най-важното от които е политическата кампания в момента: редакторите на вестници публикуват повече критични писма по дадена тема (например за борба с корупцията и за борба с пианството), когато е в ход официална кампания по този въпрос³⁷. За да отговорят на нуждите на текущата кампания, редакторите на вестници от време на време дори манипулират писмата³⁸. Понякога писмата почти напълно се пренаписват от редакторите, както е в случая с прословутото писмо на Нина Андреева, което дава възможност да се покаже силата на гласовете срещу перестройката в Съветския съюз³⁹.

Въпреки това проучването на публикуваните писма не ни дава информация за общия брой писма, получени от пресата, разпределението на получените писма по видове оплаквания и последващите действия след публикуването на писмата. Архивните документи ни позволяват да получим много по-ясна представа както за публикуваните, така и за непубликуваните писма до пресата.

Писмата до пресата биват внимателно анализирани както от отделите по кореспонденция на по-големите издания, така и от изследователските институти на Централните комитети. В България резултатите от тези анализи се оповестяват предимно под формата на т. нар. бюлетин *„Критични материали в средствата за масова информация“*, който се съставя от ИСЦ на ЦК на БКП на база на публикуваните от пресата писма. Бюлетинът се публикува при необходимост, дори до сто пъти в рамките на една година, и съдържа обобщение на най-критичните публикации в медиите, както и писма от граждани и статии, публикувани във вестниците, тъй като тези справки са придружени от коментар на служители от ИСЦ. Бюлетинът се изпраща до съответните отдели в рамките на Централния комитет, както и до окръжните партийни комитети. Например Отделът за социална и национална сигурност на ЦК на БКП се занимава с ответната реакция на всички публикации, критикуващи милицията, прокуратурата, съдилищата и армията, защото той е отговорен за управлението и надзора на тези институции⁴⁰.

³⁷Виж Bos, *Leserbriefe*, 147 и Генадий С. Вмиуб, *Письма трудящихся в системе мас-совой работы газеты* (Москва, Издательство Московского университета, 1980), 25. Отзивчивостта на медиите се подчертава в Thomas F. Remington, *The Truth of Authority: Ideology and Communication in the Soviet Union* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1988). За широкото разпространение на кампаниите в Китай виж David Zweig, „Strategies of Policy Implementation: Policy „Winds“ and Brigade Accounting in Rural China, 1968-1978,“ *World Politics* 37:2 (January 1985), 267-293; Jean C. Oi, *State and Peasant in Contemporary China: The Political Economy of Village Government* (Berkeley: University of California Press, 1989); Melanie Manion, *Corruption by Design: Building Clean Government in Mainland China and Hong Kong* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004); M. Scott Tanner, „State Corecion and the Balance of Awe: The 1983-1986 „Stem Blows“ Anti-Crime Campaign,“ *The China Journal* no. 44 (2000), 93-125; и Daniel C. Lynch, *After the Propaganda State: Media, Politics, and „Thought Work“ in Reformed China* (Stanford: Stanford University Press 1999).

³⁸Karl Wilhelm Fricke, *Die Wahrheit verpflichtet: Texte aus junf Jahrzehnten zur Geschichte der DDR* (Berlin: Ch. Links Verlag, 2000), 201; Jim Riordan and Sue Bridget, eds., *Dear Comrade Editor: Readers ' Letters to the Soviet Press under Perestroika* (Bloomington: Indiana University Press, 1992), 8.

³⁹Нина Андреева, „Не могу поступиться принципами“, *Советская Россия*, 13 март 1988, 3.

⁴⁰За конкретни примери, свързани с жалби до медиите, виж ЦДА ф. 1Б оп. 83 а. е. 303; ЦДА ф. 1Б оп. 83 а. е. 304;

Понякога Комитетът за държавен и народен контрол лично разследва критични публикации в пресата⁴¹. Задачата да се отговори на публикувани критични материали се взема изключително насериозно и често води до опити за решаване на сериозни проблеми на държавата⁴².

Вестниците също провеждат собствени анкети сред читателите си. Например през 1980 година „Работническо дело“, официозът на ЦК на БКП, се допитва до мнението на своите читатели. Резултатите от тази анкета показват, че читателите искат да четат повече коментарни материали, както и повече статии за социална политика, ежедневен живот, образование, търговия и услуги. Вестникът информира Централния комитет за резултатите от анкетата през 1981 г. и Централният комитет постановява вестникът да предприеме конкретни мерки в отговор на предпочитанията на читателите. В резултат на това „Работническо дело“ съобщава, че ще се увеличи броя на коментарните публикации и авторите им ще се стимулират морално и материално⁴³. През осемдесетте години на двадесети век общественото мнение в Източна Европа вече не може да бъде пренебрегнато. Учените, работещи върху историята на периода на реформите в Китай (от 1978 г. нататък), също отбелязват нарастващото значение на печата като инструмент за търсене на отговорност от управляващите⁴⁴.

Без съмнение най-ценната информация от гледна точка на режима се съдържа в непубликуваните писма до медиите и писмените жалби до различни партийни и държавни органи. Тези писма съдържат откровени искания за стоки и услуги или критики на различни политики, следователно те не са предмет на манипулация от населението по начина, по който гражданите биха могли да автоцензурират отговорите си на анкетите. Чрез жалбите режимът получава обективна информация за общественото мнение. По-важното обаче е, че жалбите дават на хората усещане за отговорност от страна на правителството - усещане, което не може да се придобие чрез анкетите и разказването на политически вицове.

Жалбите в България

Половин век след като политолозите забелязаха важноста на жалбите на

ф. 1Б оп. 82 а. е. 719 и ЦДА ф. 1Б оп. 83 а. е. 327.

⁴¹ЦДА ф. 1Б оп. 102 а. е. 613.

⁴²Виж ЦДА ф. 1Б оп. 83 а. е. 299 за образец на успешни и неуспешни опити за решаване на проблемите, описани от публикации в пресата.

⁴³ЦДА ф. 1Б оп. 101 а. е. 792.

⁴⁴Benjamin Liebman, „Watchdog or Demagogue? The Media in the Chinese Legal System,“ *Columbia Law Review* 105: 1 (January 2005), 1-157; Daniela Stockman, „Propaganda for Sale: The Impact of Newspaper Commercialization on News Content and Public Opinion in China,“ Ph. D. Dissertation, Department of Political Science, University of Michigan Ann Arbor, 2007; Susan Shirk, *China: Fragile Superpower* (New York: Oxford University Press, 2007); for a less sanguine view, see Ashley W. Esarey, „Caught between State and Society: The Commercial News Media in China,“ Ph. D. Dissertation, Department of Political Science, Columbia University, 2006.

гражданите за разкриването на механизмите на комунистическото управление⁴⁵, все още нямаме ясен отговор на основни въпроси за техния обем, авторство, регионално разпределение, съдържание и най-важното - по какъв начин режимите реагират на тях. Въпреки че днес имаме повече информация за жалбите през сталинисткия период в Съветския съюз (както и през първото десетилетие от съществуването на Полската народна република)⁴⁶, има сериозни пропуски по отношение на постсталинистките комунистически общества, които аз наричам „зрели“ комунистически общества (други пък обозначават този стадий в развитието на комунистическите режими като „късен социализъм“). Съществуват архивни материали за Полша, Източна Германия и Съветския съюз, но те са твърде откъслечни и не позволяват да се реконструира начинът на функциониране на жалбите в тези страни⁴⁷. Пълният набор от документи, необходими за проучването на жалбите на гражданите в зрелите комунистически режими съществуват, но те остават извън достъпа на изследователите - затворени в архивите на държавна сигурност и хранилищата на комунистическата партия в различни страни. Към настоящия момент не е извършено нито едно систематично проучване на жалбите на гражданите дори само в рамките на една държава, да не говорим за сравнение на жалби от няколко държави или от всички комунистически режими. В настоящата студия се разглежда конкретният случай на една източноевропейска държава (България), който ни позволява да добием обща представа за функционирането на

⁴⁵Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958), 378-408.

⁴⁶Съветските жалби подадени преди 1960 година се пазят предимно в ЦХСД -Архивите на КПСС и на съветската държава, Фонд 6 Централна контролна комис- сия Комунистической партии Советского Союза, Опис 6. Западните академични изследвания на Съветския Съюз са насочени предимно към сталинисткия период, като най-значимите са: Alex Inkeles and Kent Geiger, „Critical Letters to the Editors of the Soviet Press: Areas and Modes of Complaint,” *American Sociological Review* 17: 6 (December 1952), 694–703; Alex Inkeles and Kent Geiger, „Critical Letters to the Editors of the Soviet Press: Social Characteristics and Interrelations of Critics and the Criticized,” *American Sociological Review*, 18: 1 (February 1953), 12-22; Fainsod 1958; Sheila Fitzpatrick, „Suppliants and Citizens: Public Letter Writing in Soviet Russia in the 1930s,” *Slavic Review* 55:1 (Spring 1996), 78-105; Sheila Fitzpatrick, „Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s,” *The Journal of Modern History*, 68:4 (December 1996), 831-866; Vladimir A. Kozlov, „Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953,” *The Journal of Modern History*, 68:4 (December 1996), 867-898; Fitzpatrick 2005, especially 240-261; Denis Kozlov, „The Readers of *Novyi Mir*, 1945-1970: Twentieth-Century Experience and Soviet Historical Consciousness,” Ph. D. Dissertation, Department of History, University of Toronto, 2005; Edward D. Cohn, „Disciplining the Party: The Expulsion and Censure of Communist in the Post-War Soviet Union, 1945-1961,” Ph. D. Dissertation, Department of History, University of Chicago, 2007; and Marjorie Hilton, „The Customer Is Always Wrong: Consumer Complaint in Late-NEP Russia,” *The Russian Review* 68:1 (2009), 1-25. За пост- сталинисткия период виж Adams 1977; Adams 1981; White 1983; Lampert 1985; White 1986; Mommsen 1987; Markovits 1989; and Bahry and Silver 1990. За Полша виж Dariusz Jarosz, „Akta Biura Listow i Inspekcji KC PZPR jakozrodlo do badan rzeczywistosci społecznej w Polsce w latach 1950-1956” in *Polska 1944/45-1989: Studia i materialy* 11/1996, 191-216; Marcin Kula, ed., *Supliki do najwyzszej władzy* (Warszawa:Instytut Studiow Politycznych PAN, 1996); Adam Leszczynski, *Sprawy do zalatwienia: Listy do „Po Prostu” 1955-1957* (Warszawa: TRIO, 2000); Katherine Anne Lebow, „Nowa Huta, 1949-1957: Stalinism and the Transformation of Everyday Life in Poland’s ‘First Socialist City,’” Ph. D. Dissertation, Department of History, Columbia University, 2002, eh. 5; and *Ksi^ga listow PRL-u* (Warszawa: Baobab, 2005).

⁴⁷В текста на студията тези документи са цитирани както следва.

жалбите на гражданите при един комунистически режим. След това ситуацията в България се сравнява с други страни от Източния блок. Българските материали, използвани за изследването, са взети от архивите на БКП и от други архивни източници, които се съхраняват в ЦДА, Архива на МВР и Архива на Комисията по досиетата (КРДОПБГДСРСБНА). Материалите относно други страни от Източна Европа са съставени от архивни източници (за Съветския съюз и ГДР) и от научни материали (за Полша). Когато станат достъпни и материали от други държави, учените ще могат да правят по-задълбочени изследвания и обобщение на жалбите на гражданите извън контекста на конкретните страни.

В тази студия има и чести позовавания на паралелите между комунистическа България и съвременен Китай. Въпреки че едно такова сравнение може да изглежда необичайно, тези позовавания се основават на факта, че Китай е страна, която и до днес е управлявана от комунистическа партия - и макар и да има развита пазарна икономика, в много отношения остава сравнима с класическите комунистически режими като този в България преди 1989 г.

Право да се подават жалби

На определен етап в своето развитие конституциите на всички комунистически страни започват да предоставят правото на петиция: в Съветската Конституция например е предвидено, че хората биха могли без страх от преследване да правят предложения и да изразяват критики към работата на държавните органи и обществените организации⁴⁸. В България, както в Конституцията от 1947 г. (член 89), така и в тази от 1971 г. (член 55), се гарантират правата на гражданите да отправят молби, жалби и предложения до държавните органи⁴⁹. Подобни разпоредби съществуват в конституциите на Чехословакия (член 29), ГДР (членове 104-105), Унгария (член 68.2), Полша (член 73) и Румъния (член 34)⁵⁰. Югославия също защитава правото на петиция и правенето на предложения⁵¹. Всички китайски конституции от 1954 г. насам съдържат разпоредби, гарантиращи правото на гражданите да отправят критики, оплаквания и предложения, както и за разкриване на неправомерни действия от страна на партийните и държавните служители⁵². Виетнам, Лаос и Куба също така предоставят конституционна защита

⁴⁸ Виж член 49 от Конституцията на Съветския съюз от 1977 г. Заслужава внимание фактът, че в Съветския съюз не е имало конституционно гарантирано право за подаване на жалби преди 1977 година.

⁴⁹ Веселин Методиев и Лъчезар Стоянов, ред., *Български конституции и конституционни проекти* (София, Петър Берон, 1990 г.).

⁵⁰ Felix Mühlberg, *Bürger, Bitten und Behörden: Geschichte der Eingabe in der DDR* (Berlin: Karl Dietz Verlag, 2004), 158.

⁵¹ Виж член 34.7 от Конституцията от 1963 г. и член 157 от Конституцията от 1974 г.

⁵² Виж член 41 от Конституцията от 1999 г. на КНР. Въпреки това правото за писане на плакати с големи букви (*дадзибао*) се предоставя на китайските граждани през 1958 г. и впоследствие е отменено през 1980 г. заедно с останалите „четири големи права“ (отмяната предизвиква доста вълнения сред комунистическите страни, за

на правото на петиция и подаване на жалби⁵³. Дори конституцията на Северна Корея предоставя на гражданите правото да подават жалби и петиции⁵⁴.

Една от причините за насърчаване на жалбите на гражданите е да се пресече превантивно „съществуващата, но неосезаема на личностно ниво опозиция в обществото“⁵⁵. Основната причина е, разбира се, че идеологията на демократическия централизъм разчита на „тясна връзка с масите“ („масова линия“ в Китай, „Hassenverbundenheit“ в ГДР). Един от начините да се докаже, че режимът се интересува от приноса на масите, е да се насърчават хората да пишат до партийни и държавни органи, до пресата, както и да се публикува подборка от постъпилите писма, които съответстват на политическите приоритети към момента. Учените отбелязват, че оплакванията на гражданите (изразени в писма) могат да засилят легитимността на режима⁵⁶. Писането на петиции също изпълнява идеологическа функция и служи за „източник на единство“ между гражданите и държавата⁵⁷. В Китай дори Мао Дзедун смята, че хората трябва да бъдат насърчавани да пишат жалби до властите⁵⁸.

Начини за подаване на жалби от страна на гражданите

Въпреки известните различия между отделните комунистически страни, съществуват три основни канала за гражданите, които искат да подадат жалба: те могат да се обърнат към партията, към правителството (министерства и народни съвети) или към средствата за масова информация (разбира се, някои граждани използват и трите канала едновременно или последователно). Обикновено жалбата започва на поднационално ниво и само понякога достига до центъра⁵⁹. На местно

българската реакция виж „Информация относно Третата сесия на Китайското народно събрание“ 23-ти септември 1980 година, ЦДА ф. 1Б оп. 101 а. е. 243, 2). 1958 г. и впоследствие е отменено през 1980 г. заедно с останалите „четири големи права“ (отмяната предизвиква доста вълнения сред комунистическите страни, за българската реакция виж „Информация относно Третата сесия на Китайското народно събрание“ 23-ти септември 1980 година, ЦДА ф. 1Б оп. 101 а. е. 243, 2).

⁵³ Виж членове 53 и 74 на Виетнамската конституция от 2001 г., член 27 на Конституцията на Лаос от 1991 г. и член 63 на Кубинската конституция от 1992 г.

⁵⁴ Виж член 69 от Конституцията на КНДР от 1998 г., който гласи: „В рамките на системата може да се обжалва или да се поиска от съответния държавен орган (или от по-висок такъв) корекция или обезщетение за нарушения на държавни органи“. За повече подробности относно системите за жалби и петиции виж Yonhap News Agency Seoul, North Korea Handbook (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2003), 153.

⁵⁵ Fricke, *Der Wahrheit verpflichtet*, 201.

⁵⁶ Stephen White, „Economic Performance and Communist Legitimacy, „ *World Politics*, 38:3 (April 1986), 462-482; виж също Stephen White, „Political Communications in the USSR: Letters to Party, State, and Press,“ *Political Studies* (1983), XXXI, 43-60.

⁵⁷ Nicholas Lampert, *Whistleblowing in the Soviet Union: Complaints and Abuses under State Socialism* (London: Macmillan, 1985), 8.

⁵⁸ Xiao Guan, „Mao Zedong tongzhi chuli renmin laixin pianduan“, *Renmin xinfang*, No. 2 (1985), 2-3.

⁵⁹ Понятието „поднационален“ се използва доста условно в настоящия текст, като се има предвид, че реалният брой поднационални институции е различен в различните страни. В Китай „поднационални“ са нива като

ниво хората отправят своите жалби до окръжния или общинския комитет на партията; за да му се придаде тежест, писмото може да бъде адресирано лично до партийния секретар на общинско или окръжно ниво. Когато лицата се обръщат към държавните органи на поднационално ниво, те пишат до общинската или окръжната власт, до регионалните подразделения на министерствата и комисиите, както и до местния законодателен орган (*renda* или *zhengxiev* Китай). На централно ниво писма обикновено се отправят към Централния комитет или някое министерство, а понякога дори до лидера на страната⁶⁰. Медиите предоставят отделен канал за подаване на жалби. Вестниците, радиото и телевизионните станции приемат сериозно работата с писмата на своите аудитории и поддържат големи кореспондентски отдели⁶¹, а в някои случаи към тях се създават цели институти за изследване на общественото мнение⁶².

Брой на жалбите

Един от основните въпроси, свързан с жалбите на гражданите, е честотата на подаване. Особено полезни са хронологичните данни, които ни позволяват да следим обема на подадените жалби във времето. Необходимо е да се установят две аксиоматични точки. От една страна, големият обем жалби показва, че не съществуват пречки за хората, които искат да се оплакват (това, разбира се, може също да означава, че има високо ниво на недоволство, но въпреки това, когато броят на жалбите нараства без забележимо влошаване на икономическата ситуация, по-вероятно е това да показва повече свобода на режима за подаване на жалби, отколкото натрупване на недоволство). Когато хората подават жалби, те изразяват готовността си за участие в обществено-политическия живот

провинция (*sheng*), префектура (*di*), окръг (*xian*) и община/градско селище (*xiang/zhen*). В бившия Съветски съюз поднационалните нива са съюзните републики, автономните републики, области, краеве, автономни области, автономни окръзи, райони, градски райони, както и населени места и села. В ГДР става дума за *Bezirke Kreis*. В България имаме *окръзи* и *общини* (1987-1989: области и общини). За да се избегнат излишни усложнения, наричам нивата на местно управление: „окръзи“ (еквивалентни на *Bezirk* в ГДР) или „общини“ (еквивалентни на *Kreis* в ГДР).

⁶⁰ Има поне един случай, когато жалба на гражданин е отправена към лидера на чужда държава: през 1989 г. български мюсюлманин изпраща лично оплакване до Михаил Горбачов, че е неправомерно осъден на затвор, а писмото, разбира се, е пренасочено към Централния комитет на Българската комунистическа партия, която извършва разследване и стига до заключението, че наказанието е справедливо, като се има предвид престъплението (присвояване на голяма сума пари). Виж ЦДА ф. 1Б оп. 83, а. е. 321, на лист 19.

⁶¹ През 1980 г. най-големият отдел на вестник „Правда“ е отделът за читателски писма. Виж Stephen White, „Political Communications in the USSR: Letters to Party, State, and Press,“ *Political Studies* (1983), XXXI, 43-60, at 54. Според Мицкевич отделът разполага с четиридесет и пет служители. Виж Ellen Mickiewicz, *Media and the Russian Public* (New York: Praeger, 1981), 67.

⁶² Към полското радио също има институт за изследване на общественото мнение, както и към „Домсомолъская правда“ (между 1960 и 1967 г.). Виж Б. А. Грушин, „Институт общественното мнение - отдел Комсомолъской правди“ в *Пресса в обществе: Оценки журналистов и социологов. Документи*, ред. А. И. Волков, М. Г. Пугачева, и С. Ф. Ярмолюк (Москва, Институт социологии РАН, 2000), 46-64, на 46^8.

посредством официално одобрените канали. От друга страна, резкият спад в броя на жалбите, особено когато това се случва по време на икономически неуредици, показва, че хората губят доверие в официалните канали за обработка на оплакванията и предизвикване на някакъв вид управленческа реакция. С други думи, резкият спад в броя на жалбите показва, че гражданите оттеглят подкрепата си за режима. Таблица 1 представя обема

Таблица 1: Жалби в България през периода 1963-1988 г.

	ЦК на БКП	Окръже ни общински и комитет	Обедине на приемна на Държаве	Министе р ства, централн и	Окръжн и и общинс ки народни	Комитет за държавен и народен	Поделен ия на Комите та за държаве	Официалн и организац ии (НС на ОФ, ЦС	Центра лни средств а за масова	ОБЩО
1963										298000
1965										253000
1975	2213		39634			8118				69882
1976	2606		37316			8477				71860
1977										66000
1978	2445	19104	34469	135203	73292	6923	25482		47614	363538
1979	1819	36439	21365	97691	257122	7804	22999	7535	50538	519983
1980	1511	32237	20820	136793	370777	6615	22840	8148	44576	657925
1981	2821	36329	28237	123482	280287	7530	23232	9702	41727	578740
1982	1924	34380	24812	126351	346745	5210	22086	7739	47778	634350
1983	1889	34155	23727	102732	372155	5405	26090	7597	55843	646597
1984	2001	35198	21150	92448	411517	5222	25908	8567	55968	675991
1985	1571	36068	18134	96844	388945	5296	26391	6415	51279	645085
1986	2705	42373	18029	52232	363156	5603	29437	7989	55780	601652
1987	1689	50782	18391	43592	100129	6220	20526	10836	62841	330177
1988	1749	59192	20359	45979	98375	5494	14126	10200	63192	334408

Забележка: Само общият брой на жалбите, получени от централата и местните подразделения на партията и държавните органи е отчетен за 1963 г. и 1965 г. (не съществуват подробни данни за отделните агенции).

Н. В.: В данните за периода 1975-1978 г. се включват само централните ръководни органи (Централен комитет, Държавен съвет и Министерски съвет, както и Комитет за държавен и народен контрол).

Н. В.: Жалбите до окръжните и общинските комитети на партията за 1987 г. са изчислени условно чрез усредняване на броя жалби за 1986 г. и 1988 г.

Източници: за 1963 и 1965 г.: IX Конгрес на БКП, 14 ноември - 19 ноември 1966 г. (Стенографски протокол) (Протокол от Деветия конгрес на БКП, 14 ноември - 19 ноември 1966 г.) (София, Издателство на БКП, 1967 г.), 127; 1975-1977 г.: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 934, 7; 1978: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 935, 6; 1979: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 936, 5; 1980: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 937, 6; 1981: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 938, 5; 1982: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 940, 5; 1983: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 942, 26; 1984: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 943, 8; 1985: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 944, 31; 1986 г.: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 949, 30; 1987: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 951, 21; 1988: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 953, 3

на жалбите в България през периода 1963-1988 г. Както се вижда, общият брой жалби се повишава бързо до 1984 г. и след това рязко намалява. Спадът след 1984 г. отразява сериозни промени в общото ниво на доверие на хората в системата - когато те започват да се съмняват в способността на режима да изпълни задълженията си по обществения договор, оплакванията стават по-малко.

Ниво на подаване на жалбите

Както показва Таблица 1, в България повечето жалби се подават на поднационално ниво: окръжни и общински партийни комитети, окръжни народни съвети, регионални подразделения на министерства и държавни агенции, както и подразделенията на Комитета за държавен и народен контрол. На национално ниво хората могат да се обърнат към Конгреса на партията (който се провежда веднъж на всеки пет години и представлява най-висшият регулиращ орган на Комунистическата партия), Централния комитет на Българската комунистическа партия, Държавния съвет и Министерския съвет, Комитета за държавен и народен контрол, Отечествения фронт, Централния комитет на ДКМС, профсъюзите и централните печатни и електронни медии⁶³. Съотношението на жалбите, подадени на централно и местно ниво варира от година на година, но обикновено се движи в границите: 1:1,5 до 1:3. Данните от Китай показват, че същото съотношение там е 1:15, което говори, че режимът полага сериозни грижи за ограничаване броя на жалбоподателите, които достигат до Пекин. Сериите „жалбомани“ са повод за загриженост както в Европа, така и в Китай. В България обемът на последващи жалби се ограничава до 10 на сто от целия обем на писмата⁶⁴. Българският режим се стреми да води на отчет „жалбоманите“⁶⁵. В Китай също се подхожда с внимание към серийните жалбоподатели (*xinfang laohu*). Архивите там показват, че тези

⁶³ По принцип гражданите биха могли да отправят жалбите си към други институции, като Народното събрание, Съюза на българските жени или Червения кръст, но липсват статистически данни за работата на тези органи с писмата на гражданите.

⁶⁴ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 934 на 10.

⁶⁵ ЦДА, ф. 1Б оп. 102 а е. 800, „За работата с личните писма и приема на граждани в ЦК на БКП през първото полугодие на 1982 г.“ на лист 2.

жалбоподатели стават обект на заплахи, лишаване от свобода в „черни затвори“ (*hei jianyu* - места за задържане, поддържани от различни органи на местното управление в Пекин) и други видове системен тормоз⁶⁶.

Индивидуални и групови жалби

В България повечето жалби са индивидуални. Въпреки че не е водена точна статистика за всяка година, броят на груповите оплаквания никога не надвишава 10-15 на сто от общия брой жалби⁶⁷. Като цяло предметът на индивидуалните писма са лични грижи (жилища, разпределение на работа, имуществени спорове), а най-голям относителен дял от индивидуални писма (95,4% през 1982 г.) е насочен към провинциалните и областните администрации, като това не е изненадващо, имайки предвид, че удовлетворяването на изисквания, свързани с индивидуалното благосъстояние е именно в компетенциите на местната власт⁶⁸. Груповите жалби се пишат, когато оплакванията се споделят от по-голям брой хора - например злоупотреби при подготовката и провеждането на местни избори⁶⁹, прекомерно високо местно данъчно облагане⁷⁰ и забавяне на жилищно строителство⁷¹.

Броят на груповите жалби се увеличава през втората половина на осемдесетте и се превръща в заплаха за режима. Груповите петиции събират много подписи през 1988-1989 г. заради замърсяването на въздуха в граничния град Русе (редовно обгазяван от румънски химически заводи) и като противопоставяне на проекта за отклоняване на речни води „Рила-Места“, който би нанесъл сериозни щети на уязвимата екосистема на Рила планина и на югозападната част на България. Членове на правозащитни организации и на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството подписват и други, по-малко масови петиции, които все пак привличат вниманието на властите. Най-важната петиция, отнасяща се до правата на човека, е подписана през юни 1989 г. от група от 121 интелектуалци, които се противопоставят на отношението към турското малцинство в България⁷². Като цяло обаче през целия живот на комунистическите режими броят на хората, които се включват в петиции, особено тези с политически характер, остава малък. Такава е ситуацията и в Съветския съюз, където както *крамола* (или „инакомислие“, общ термин, който включва широк спектър от противодържавни действия:

⁶⁶ *China Human Rights Yearbook 2007-2008* ([N. P.]: Chinese Human Rights Defenders, 2008), 4-10, 40-77.

⁶⁷ ЦДА, ф. 1Боп. 55 а. е. 934, 9.

⁶⁸ ЦДА, ф. 1Б оп.55 а. е. 940, 12.

⁶⁹ ЦДА, ф. 1Б оп.55 а. е. 689; ЦДА ф. 1Б оп. 55ае.884.

⁷⁰ ЦДА, ф. 1Б оп.55 а. е. 944, 43-44 (1985).

⁷¹ ЦДА ф. 1Б оп.55 а. е. 937, 17 (1981 г.). В този случай писмото е насочено към Централния комитет и е подписано от 143 лица.

⁷² Тази петиция е изпратена до Народното събрание и до средствата за масова информация на 18 юли 1989 година. Текстът на петицията и имената на 121 подписали е възпроизведена в книгата на Евгения Иванова, *Българското дисидентство 1988- 1989 г.: Историята се завръща* (София, Libri politices, 1997 г.), 202-205.

издателска дейност *самиздат*, разпространяване на материали срещу режима, писане на анонимни жалби и участие в групи, които се занимават с подкопаване на режима), така и масови инциденти са изолирани явления⁷³.

В Китай относителният дял на груповите жалби е сходен с този в България, приблизително 10 процента от общия обем на всички жалби, въпреки предполагаемите културни предпочитания към индивидуални действия в Европа и колективистичните традиции в Китай. Груповите жалби често възникват в резултат на неуспешни индивидуални жалби: жалбоподателите се съюзават с цел по-голяма безопасност, особено когато пишат срещу корупционни практики, злоупотреба с власт и лично обогатяване⁷⁴. Колективни писма до централните ръководни органи и местните партийни комитети могат също така да бъдат мотивирани от това, да се сведе до минимум възможността от преследване: законни (и големи) протести е по-вероятно да успеят, отколкото малки протести, но въпреки това, когато протестите се считат за нелегитимни от страна на режима (например протестите на привърженици на Фалун Гонг в Китай), мащабен протест е по-вероятно да бъде потиснат от режима, отколкото малък протест.

Анонимни жалби

Както признава самата Комунистическа партия, увеличаването на дела на анонимните жалби показва, че хората се страхуват да се оплакват⁷⁵. В България около 10% от жалбите са анонимни⁷⁶. Делът на анонимните писма е значително по-висок при най-сериозните ситуации, като например когато се подават сигнали за изборни нарушения⁷⁷. Делът на анонимните писма е по-висок също така в районите, населени от представители на етническите малцинства⁷⁸. Данните сочат, че съществува значителна диспропорция в дела на анонимни жалби в зависимост от различните адресати: данните от 1984 г. показват, че от всички жалби до местните и областните администрации анонимните са едва 1%, от всички жалби до централните ръководни органи анонимните представляват 8,7%, а от онези до окръжните и общинските комитети на партията - 20%⁷⁹. Това отразява факта, че оплакванията до държавната администрация са свързани с лични нужди (и хората нямат полза да запазват анонимност), докато жалбите до централните ръководни органи, окръжните и общинските комитети на партията са по-скоро свързани с

⁷³ В. А. Козлов и С. В. Мироненко, ред., *Крамола: Инакомислие в СССР при Хрушчеве и Брежнев, 1953-1982 г.* (Москва: Материк, 2005 г.).

⁷⁴ За примери от България, виж ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 938, 17.

⁷⁵ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 953, 21 (1988 г.).

⁷⁶ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 934 на 10; ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 936, 8.

⁷⁷ Делът на анонимните писма в такива ситуации се покачва до една трета. Виж ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 884.

⁷⁸ В Хасково една трета от писмата, получени през 1984 г., са били анонимни. Виж ЦДА ф. Шоп. 55 а. е. 941, 3.

⁷⁹ ЦДА, 1Б оп. 55 а. е. 943, към 14; за данни за 1982 г., виж ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 940, 12.

подаване на сигнали за нередности и изразяване на критики. Анонимността в такива ситуации служи за лична защита на жалбоподателя.

Жалбите, изразявани чрез лично посещение, и жалбите под формата на писмо

В България жалбите заявени лично (например чрез посещение на партията или на народните съвети в дните за прием на трудещите се) са по-малко от 10% от всички жалби⁸⁰, в Китай, от друга страна, те са около половината от всички жалби⁸¹. Лично заявените жалби предлагат известна степен на анонимност и лицата, които се страхуват от потенциалните последици на оплакването си, ги предпочитат. Една от причините за значително по-високото ниво на лично заявени жалби в Китай вероятно е и техническа: нивото на грамотност там е по-ниско отколкото в Европа и това възпрепятства хората да се оплакват писмено. Друга причина вероятно е традицията в Китай да се спори с властите, която в тази част на света има дълга история, но е сравнително рядко явление в страните от Източна Европа като България⁸². И накрая жалбите, заявени персонално, представляват ескалация на стратегията на обжалване - в Европа написването на писмо осигурява по-голям шанс за успешното разрешаване на проблема и затова използването на подобна стратегия не се налага толкова често, колкото в Китай.

Социалният статус на жалбоподателите – партийно членство

Комунистическите общества разделят населението на три групи: работници, селяни и служители („служещи“ в Съветския съюз; „служещи“ в България). Последната група е доста разнородна и включва партийни кадри, държавни чиновници, представители на интелигенцията (учители, учени, лекари, адвокати, инженери и квалифицирани технически работници), както и някои видове трудещи се, които не се занимават с тежък физически труд (например продавачи в магазини, служители, занимаващи се с машинопис и секретарски дейности). Тези, които следят броя на жалбите, се грижат те да представляват равномерно реалния състав на обществото.

Трудно е да се съберат точни статистически данни за социалното положение на жалбоподателите, тъй като те често не предоставят достатъчно информация в

⁸⁰ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 934, на 9-10; ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 938, 9.

⁸¹ В Китай не е възможно да се съберат данни за това на национално ниво, защото много провинции не разкриват дали жалбите са подадени лично, или чрез писмо. Въпреки това в провинциите, които предоставят тази информация, 50 на сто от всички жалби са подадени лично (виж например, *Guangxi nianjian 2007*, с. 195).

⁸² Трябва да се отбележи, че жалби до властите в имперска Русия, поне в някои случаи, съдържат протестни аспекти. Виж Margareta Mommsen, *Hilf mir, mein Recht zu finden: Russische Bittschriften von Iwan dem Schrecklichen bis Gorbatschow* (Frankfurt am Main: Propylaen Verlag, 1987), особено с. 21-108.

жалбите си ⁸³. В България социалният статус на около половината от жалбоподателите не може да бъде определен със сигурност⁸⁴. Независимо от това съставителите на годишните доклади до Политбюро се стараят всячески да преценят социалното положение на жалбоподателите и многократно заявяват, че жалби се подават предимно от работници, пенсионери и служещи. Селяните кооператори се оплакват рядко, като жалбите им възлизат едва на 3% от всички оплаквания (въпреки че те представляват 14,4% от хората в трудоспособна възраст) ⁸⁵. Селяните не се оплакват често, защото много от елементите на обществения договор, за които хората пишат жалби (предоставяне на общински жилища, градска заетост, достъп до качествено здравеопазване и образование), са така или иначе извън техния достъп. Също така оплакванията за качеството на предоставяните услуги или за липсата на потребителски стоки в селата са често безсмислени - обикновено в селото има един (оскъдно зареден със стоки) смесен магазин, бедно селско училище и клиника, в която един фелдшер или медицинска сестра предоставят съвсем основни медицински услуги. За разлика от градското население, селяните имат изключително ниски очаквания към предоставянето на социални услуги, което обяснява относително ниското ниво на подаване на жалби. (Впрочем, жалбоподателството в Китай също е предимно градски феномен.)

Процентът на жалбите, подавани от служещите (12,5% от всички жалби), също е по-малък от дела им от възрастното население (23,2% от хората в трудоспособна възраст), но не е толкова малък, колкото този на работниците (20% от всички жалби срещу 60,6% от хората в трудоспособна възраст през 1975 година). Процентът на жалбите, подавани от членове на партията, също е по-нисък от техния процентен дял от общото население на страната, което показва, че те имат по-лесен достъп до социални услуги⁸⁶. Затова, в крайна сметка, най-големият процент писмени жалби се подават от граждани, които не са партийни членове.

Регионално разпределение на жалбите

В България повечето писмени жалби се изпращат от представители на градското население, особено от жители на градовете - окръжни (областни) центрове. Една четвърт до една трета от писмените жалби се изпращат от жители на селските райони⁸⁷. Една четвърт до една втора от писмените жалби през годините се изпращат от жителите на столицата. Техният процент от всички

⁸³ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 935, 10.

⁸⁴ ЦДА, ф. Шоп. 55 а. е. 934, 13.

⁸⁵ ЦДА, ф. Шоп. 55 а. е. 934, 13.

⁸⁶ Партийните членове подават 6% от жалбите, а представляват 12,7% от възрастното население през периода 1975-1976 г. Виж ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 934 14; Стоян Цветански, *Организационното развитие на БКП 1944-1986: Историко-статистически анализ* (София, Институт по история на БКП при ЦК на БКП, 1988), 34- 35, 42

⁸⁷ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 938, 9.

жалби силно надхвърля процентния дял на столичани от общото население на страната. Това се обяснява с близостта на гражданите на столицата до управляващите институции (всички централни ръководни органи и централни медии са разположени в столицата. Освен това София разполага със собствено партийно и държавно ръководство). Тези наблюдения съответстват на ситуацията в Китай, където жителите на Шанхай, Пекин и Тиендзин, взети заедно, подават около 15 процента от всички жалби за страната, въпреки че там живеят едва 3% от общото население⁸⁸. Както в Европа, така и в Китай районите с по-голяма гъстота на населението произвеждат повече жалби - т. е. гъстотата на населението е в корелация с близостта до различни държавни институции.

Видове жалби

Официалният термин, който се използва, за да се характеризират жалбите, е „молби на гражданите“. Властите класифицират молбите в една от следните пет категории: искане, жалба, сигнал, предложение и запитване. Предложенията и запитванията са относително редки: те представляват едва 5% от общия обем на молбите до централните ръководни органи през периода 1975-1976 г. През същия период сигналите представляват 11%. По-голямата част от молбите представляват жалби (50%) и искания (47%)⁸⁹. По принцип всяка жалба съдържа известно чувство за несправедливост, а всяко искане представлява молба за извършване на административна услуга, без да се споменава за несправедливо отношение. На практика обаче е трудно да се очертае ясно границата между жалби и искания, тъй като и двете форми на обръщение към администрацията целят предоставянето на един и същ вид услуги (работни места, жилища, пенсии) и всяка отделна молба често се позовава на определени права (което е свързано с исканията) и на несправедливо отношение от страна на служители на държавната администрация, които не зачитат тези права (което е свързано с жалбите). Като се има предвид трудността да се разграничат жалбите и исканията, може би е по-добре те да се третираат като един и същи вид молба, който кореспондира с понятието *complaint*(жалба) на английски език. Поради явното преимущество на жалбите и исканията като дял от общия обем молби, в настоящото изследване се използва терминът *complaints*(жалби) като събирателно понятие за всички категории молби на гражданите⁹⁰.

Отделно от жалбите трябва да се разгледат предложенията, запитванията и

⁸⁸ През 1986 г. трите града със статут на провинции в Китай имат 2,8% от населението на страната и обработват 13,9% от местните жалби, а през 2005 г. - 3,4% от населението и 15,1 % от местните жалби. Източник: данните на автора за жалбите в Китай.

⁸⁹ Всяко искане често се класифицира в няколко категории едновременно. Виж ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 934, 8.

⁹⁰ Това е в съответствие с тълкуването на водещи български учени юристи. Виж Борис Спасов и Ангел Ангелов, *Държавно право на Народна република България* (София, Наука и изкуство, 1962 г.), 480-483.

сигналите. Предложенията, макар и рядко срещано явление, представляват механизъм, който позволява на хората да оказват влияние върху процеса на създаване на държавни политики. Чрез него те могат да дават своя принос за създаването на конкретни закони, подзаконови актове и политики. Разбира се, голяма част от тези приноси се правят и посредством по-масовите форми на обръщение към държавната администрация (жалби и искания), но жанрът на предложението е по-силно формализиран. Предложения се отправят по-често през годините, когато се провеждат партийни конгреси или се предприемат важни законодателни инициативи (например приемане на нова конституция). Въпреки че по-голямата част от тези предложения не са взети предвид, те предоставят много полезна информация за обществените настроения към управляващия режим. Запитванията изпълняват подобна функция като предложенията - те са мотивирани от загрижеността на гражданите за изпълнението на различни държавни политики. Така те съобщават на режима кога гражданите не разбират някои политики, имат опасения за начина, по който те се изпълняват, или се питат кога те ще бъдат изменени. Архивите на БКП показват, че има резки увеличения на броя на жалбите и предложенията през годините, когато се провежда конгрес на партията⁹¹.

Сигналите са специална категория молби. Те често атакуват прояви на корупция и затова по-често са анонимни отколкото другите категории молби. Голяма част от сигналите представляват доноси, посредством които индивиди, предпочитащи да запазят анонимност, описват корупционни практики или незаконосъобразно поведение на лица, които заемат ръководни постове и представляват държавната власт. От всички институции, които работят с жалби на гражданите в България, Комитетът за държавен и народен контрол най-често получава сигнали - те съставляват до 40% от получените оплаквания през седемдесетте и осемдесетте години на двадесети век⁹². Но дори и в Комитета за държавен и народен контрол по-голямата част от постъпилите писма са искания и жалби, а не сигнали.

Като цяло при зрелите комунистически режими по-голямата част от молбите на гражданите са жалби, а не сигнали. Това е в контраст с някои проучвания на тоталитарните режими (на Съветския съюз по времето на Сталин и комунистическа Полша преди 1956 г.), в които се подчертава доносният характер на повечето писма до държавните органи от страна на обществеността.⁹³ Разбира се, от новаторския труд на М. Фейнсоуд за Смоленск насам е известно, че дори в условията

⁹¹ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 938 (данни за 1981 г.); ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 949 (данни за 1986 г.).

⁹² Виж например ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 944, 33 (данни за 1985 г.).

⁹³ Fitzpatrick, „Signals from Below,“ Fitzpatrick, „Supplicants and Citizens,“ Kozlov 1996 г.; Sheila Fitzpatrick and Robert Gellately, „Introduction to the Practices of Denunciation in Modern European History,“ *The Journal of Modern History* 68:4 (декември 1996 г.), 747-767; Jarosz 1996 г.; Kula 1996 г.

на сталинисткия режим гражданите пишат до властта, за да получат социални услуги⁹⁴. Възможно е да се предположи, че жалбоподателите са използвали доноси, за да увеличат шанса да получат исканите от тях услуги. С укрепването на комунистическите режими обаче гражданите установяват, че не е необходимо да се пише донос, за да се получи жилище. Жилище, постоянна работа, достъп до безплатно здравеопазване и образование се смятат за част от обществения договор. Вместо донасянето на информация, за да се удовлетвори жалбата, е достатъчно да се докаже, че тези основни блага не са предоставени на съответните граждани от страна на държавата.

Друга причина за намаляване на броя на доносите, както подчертава Фицпатрик, е, че хората „пишат доноси за престъпления, осъждани и наказвани от властта“⁹⁵. В зрелите комунистически режими като България през седемдесетте и осемдесетте някои от провиненията (това, че конкретен индивид не е праволинеен комунист, има буржоазен произход или се интересува от западна култура и поддържа връзки с чужденци) или вече не са наказуеми, или съответните закони и правила вече не се спазват така ревностно. Това намалява обхвата на дейностите, които подлежат на донасяне, и ги ограничава до сигнали за прояви на корупция и от време на време - жлъчни истории, разказвани от съпрузи, в контекста на спорен развод⁹⁶. Освен това настъпва съществена културна промяна в общественото отношение към доносниците. Докато по време на сталинския период на разобличителите (особено на децата, следващи примера на Павлик Морозов в Съветския съюз) се гледа с възхищение от официалната пропаганда, в края на шестдесетте доносничеството се превръща в поведение, което трябва публично да се оправдава, а до края на осемдесетте бива осмивано като морално недопустимо.

Три популярни български филма - от 1956, 1971 и 1989 година - помагат да се илюстрира това. Първият филм се казва *Следите остават* (по сценарий на Павел Вежинов) и разказва историята на група деца, които шпионират съседите си и подават сигнал на Държавна сигурност за подозрителен „буржоазен елемент“. Това в крайна сметка води до разкриването на цяла контра-революционна група, която подготвя заговор за терористичен акт срещу Народната република. Вторият филм е култовият телевизионен сериал *На всеки километър*. Един от епизодите разказва историята на една жена (Люба Антонова), университетски преподавател, която информира Държавна сигурност за съмнителна дейност, на която става свидетел по време на посещението си в Западна Германия. Тя пристига в управлението на милицията с голямо колебание и обяснява, че никога не е правила донос, но в този

⁹⁴ Fainsod 1958; Hilton 2009; относно подобна употреба на жалби в нацистка Германия виж Robert Connelly, „The Uses of *Volksgemeinschaft*: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach, 1939-1940,“ *The Journal of Modern History* 68:4 (December 1996 г.), 899-930.

⁹⁵ Fitzpatrick, „Signals from Below,“ 864.

⁹⁶ Относно доноси срещу съпрузи в сталинска Русия виж Fitzpatrick 2005 г., гл. 12 „Wives’ Tales,“ 240-261.

конкретен случай се чувства задължена да сподели видяното с властите заради сериозността на ситуацията.⁹⁷ Третият филм е комедията *Адио, Рио*. В него директорът на проектантска организация пише анонимен донос, пълен с неверни обвинения срещу един от своите служители, така че директорът, а не служителят да бъде командирован в Бразилия, за да участва в проект. Директорът е представен като неморален човек във всяко отношение и историята с доноса допринася за изграждане на характера му⁹⁸. С една дума, с течение на времето гражданите обръщат гръб на доносите за сметка на жалбите.

Съдържание на жалбите

За какво се оплакват гражданите? Ако някой очаква, че жалбите изразяват директна позиция против режима, критикувайки открито настоящите политики, ще остане разочарован: процентът на писмата срещу режима (т. нар. „остро-критични писма и писма с вражеска ориентация“) се движи константно между 1 и 5% от общия обем писма, в зависимост от институцията и годината⁹⁹. Броят на писмата, атакуващи корупцията в държавната администрация, е малко по-висок, особено сред писмата, адресирани до централната власт (където те достигат до 20% от общия обем) и до Комитета за държавен и народен контрол (където достигат до 50%). Това, от което се оплакват повечето хора, са ежедневните проблеми, свързани с неизпълнението на обществения договор - липса на подходящи жилища и непрозрачното правно регулиране на режимите за построяване на жилища за отпих в селските райони и във вилните зони; трудности на работното място; ниско качество на транспорта, недостига на потребителски стоки и ниско качество на обслужване на клиентите. Трудно е да се открият статистически данни за броя жалби по теми. Таблица 2 съдържа такива данни за България. Те са представителни за целия конкретно изследван период (1975-1988).

Таблица 2: Проблеми, повдигнати в жалбите на гражданите в България през 1984 г.

Проблеми	Процент жалби
На административното обслужване на гражданите	13,9

⁹⁷ „На всеки километър“, Филм 2 епизод 11, „Двойникът на Алън Стенли“.

⁹⁸ Филмите „Една жена на 33“ от 1982 г., „Маневри на петия етаж“ от 1985 г. също представят доносничеството в отрицателна светлина.

⁹⁹ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 949, 10-11; виж също ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 935, 9.

Жилищни	13,8
На териториално-селищното	12,9
На социалното осигуряване	6,6
Трудово-правни	6,2
На търговията, общественото хранене,	4,7
На селското стопанство	3,5
На административно-правния статут на гражданите	3,2
На транспорта и съобщенията	3,1
Данъчни и финансови	3,0
Различни други проблеми	29,0

Източник: ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 943, 16.

Разглеждане на жалбите

Важен въпрос е дали жалбите довеждат до успешно решаване на проблемите. Българските архиви ни позволяват да намерим отговор на този въпрос, тъй като дават достъп до документацията по обработката на жалбите. В България жалбите се обработват по един от пет възможни начина: препращат се „по предназначение“ на други компетентни органи (без последващи действия от страна на органа, който е получил жалбата); на молителите се дават разяснения по въпросния проблем; жалбите се архивират без каквито и да било последващи действия; жалбите се изпращат „за проверка и отговор“ до друг компетентен орган (но този процес се наблюдава от органа, получил жалбата); жалбите се оставят за лична проверка и решаване от органа, получил първоначално жалбата¹⁰⁰. Възможно е жалбите, попаднали в първите три категории, да не доведат до резултат, докато оплакванията, попаднали в последните две да бъдат разрешени в полза на жалбоподателя. Жалби, които се разследват лично от органа адресат, имат най-голям шанс да бъдат разрешени в полза на жалбоподателя. Процентът на

¹⁰⁰ЦДА, ф.1Б оп. 55 а. е. 935 и а. е. 936.

жалбите, които се разследват от агенцията получател, през осемдесетте години варира между 1% (за централните ръководни органи) до около 70% (за Комсомола), като средният дял е около 30%¹⁰¹.

Независимо от всичко личният ангажимент от страна на съответния държавен или партиен орган не е непременно гаранция за успех на жалбоподателя: всяка жалба може да бъде удовлетворена само ако се установи, че тя е основателна; това се преценява на базата на компетентността на агенцията получател и основанията за самото оплакване. Архивите показват, че около една трета от жалбите, получени от властите, са класифицирани като основателни¹⁰². Делът на основателните жалби, които са били решени в полза на ищеца, е между една четвърт (за централните ръководни органи) и три четвърти (за окръжни и общински органи), т. е. средно около 50% от основателните жалби са удовлетворени¹⁰³. В крайна сметка излиза, че всеки жалбоподател има около 15% шанс да получи положително разрешение на своята жалба от съответния орган. Въпреки че този процент изглежда нисък, той е значително по-висок, отколкото в Китай, където се разследват само 2% от жалбите и още по-малък процент от тях са решени в полза на жалбоподателя¹⁰⁴. Съществената полза, която гражданите получават от процеса на подаване на жалби, както в комунистическите страни, така и в САЩ, е психологическото удовлетворение от това, че отстояват правата си, а не от вероятността за успех¹⁰⁵.

В най-лошия случай срещу жалбоподателите могат да бъдат предприети репресивни наказателни мерки за тяхното поведение. Това е по-вероятно, когато жалбата е върната за разглеждане до равнището на управление, срещу което жалбоподателите се оплакват - например, когато има оплакване срещу окръжен партиен секретар, подадено на по-високо ниво и то е препратено за решение на окръжно ниво. В България Живков е бил лично запознат с този проблем, защото през февруари 1987 г. той се изказва пред Политбюро в следния дух: „време е да сложим край на практиката въпросите да се препращат за решаване на тези, от които гражданите се оплакват“¹⁰⁶. Малко по-благоприятен негативен резултат от санкционирането на жалбоподателите е жалбите да се игнорират или потулят. Третият възможен изход е жалбата да бъде уважена. В най-добрия случай жалбите могат да допринесат за промяна в държавната политика, което може да донесе полза на цял сегмент от обществото.

¹⁰¹ ЦДА, ф.1Б оп. 55 а. е. 943, 28.

¹⁰² ЦДА, ф.1Б оп. 55 а. е. 951, 17; ЦДА, ф. 1Боп. 55 а. е. 953,19.

¹⁰³ ЦДА, ф.1Б оп. 55 а. е. 943, 26-27; ЦДА, ф.1Б оп.55а.е. 944, 52-53.

¹⁰⁴ Често се споменава, че в Китай само 0,2% от жалбите постигат някакъв ефект; моите данни сочат по-висок процент, но все пак значително по-нисък от този в Европа.

¹⁰⁵ За ситуацията в САЩ виж Gary Stoller, „Fliers' Complaints on the Upswing: Getting a Satisfactory Response is Not Guaranteed,“ *USA Today*, January 14, 2009, 1B-2B.

¹⁰⁶ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 949, 27-28.

Българските архиви показват, че приемането и прилагането на солидни пакети от социални политики е в съответствие с исканията на обществото, заявени посредством писмени жалби. В края на шестдесетте правителството щедро удължава платеното майчинство, започва изграждането на нови жилища, както и регламентира законово жилищното строителство и вилната собственост в селските райони. В отговор на получените жалби също се увеличава размерът на заплатите, социалните помощи за семействата (детски добавки и помощи за майките); правят се опити за увеличаване на разнообразието от стоки, предлагани в магазините, увеличаване на вносните стоки, както и увеличаване на обема и разнообразието на предлаганите услуги, подобрения в здравеопазването и образованието, както и повишаване на качеството на държавните почивни домове. Както режимът сам заявява: „решителното подобряване на качеството на всички дейности, производства и услуги да стане генерална задача на нашето по-нататъшно социално-икономическо и духовно развитие, чието изпълнение има огромно идеологическо, икономическо и социално значение за всеки трудов колектив, за всеки трудещ се“¹⁰⁷. Правят се опити също да се осигурят достатъчно автомобили и по този начин да се реализира третият компонент на социалистическата мечта на потребителите: апартамент, вила и кола. През втората половина на осемдесетте пенсията се увеличават - решение, взето в резултат на растящия брой оплаквания от пенсионери. През втората половина на осемдесетте българското правителство също предприема мерки, насочени към насърчаване на частната дейност (*Указ 56*) като един от начините за облекчаване недостига на потребителски стоки.

В Съветския съюз властите също извършват промени в държавната политиката, поне частично в резултат от жалби на гражданите. Съветските архивни материали показват, че жалби относно безопасността на работното място довеждат до приемането през 1975 г. от ЦК на КПСС на *Указ за безопасност на труда*. По подобен начин оплаквания за качеството на потребителските продукти води до приемането от *Госплан* и Министерски съвет на *Проекторезолюция на Министерски съвет относно приемането на мерки за увеличаване на производството на висококачествени стоки*.¹⁰⁸ Правителството по времето на Брежнев се ангажира с три основни политики, които са в съответствие с обществения договор, както е посочено в *Партийната програма от 1961 г.*: пълна и сигурна трудова заетост (приемането на различни нормативни актове от правителството прави много трудно за ръководителите да уволняват своите служители); увеличаване на минималната и средната работна заплата и масивни

¹⁰⁷ Решение на ЦК на БКП, Министерски съвет на НРБ, УС на БЗНС, ЦС БПС, НС ОФ и ЦК на ДКМС „За по-нататъшно изпълнение на Декемврийската програма за повишаване на жизненото равнище на народа в съответствие с решенията на XII конгрес на БКП“ (София, Партиздат, 1983 г.), 13.

¹⁰⁸ Архив на КПСС и на съветската държава (Сборник с разсекретени документи на ЦК на КПСС) ф. 89 оп. 26 д. 6.

дотации за цените на дребно на стоки и услуги¹⁰⁹. Навярно ще е преувеличение да се твърди, че общественото мнение е единствената причина за промените в държавната политиката на комунистическите режими, но анализът на отговорите на жалбите на гражданите показва, че при тези режими съществува определена степен на отчетност пред обществото.

Как властта отговаря на въпроси, поставени в бюлетина „Злободневни проблеми“

Един от източниците на информация за ръководството на партията е строго поверителният бюлетин „Злободневни проблеми“, който се съставя от Информационно-социологическия център. Голяма част от материалите в този бюлетин се отнасят до качеството на стоките и услугите съгласно поетите ангажименти за подобряването им в Указа на правителството от 1965 г. и Постановленията на Десетия конгрес на Партията от 1971 г.¹¹⁰. Всяко издание на бюлетина носи следното описание: „Бюлетинът „Злободневни проблеми“ е предназначен да информира за възникването на проблеми в обществения живот, които създават определени трудности в развитието на страната и предизвикват неблагоприятна реакция сред населението. Той се подготвя въз основа на информация, извличана от писмата, жалбите и предложенията на трудещите се до централните ръководни органи, на данни от системата за изучаване на общественото мнение, на резултати от социологически изследвания, на проверки и констатации от партийни и държавни контролни органи. Материалите в бюлетина имат характер на *сигнали* за назряването на дадените проблеми. Ако се прецени, че по тях трябва да се направи *изчерпателно* изучаване, това би следвало да се възлага на съответните държавни и партийни органи.“¹¹¹ Този текст се запазва с минимални промени до края на комунистическия период.

Съдържанието на бюлетина показва колко широк кръг от проблеми е станал достояние на българското партийно и държавно ръководство. Един от тези проблеми е качеството на различните обществени услуги, като телефонни услуги¹¹², асансьорни услуги в жилищните сгради¹¹³, таксиметрови услуги¹¹⁴, транспортно обслужване¹¹⁵, стоматологични услуги¹¹⁶ и здравеопазване¹¹⁷. Докладите също така

¹⁰⁹Cook 1993.

¹¹⁰ Виж Указ № 23 на Министерски съвет от 15 април 1965 г. За социалистическото потребление виж също Мила Минева, „Разкази и образи на социалистическото потребление: Изследване на визуалното конституиране на консумативната култура през 60-те години в България“, *Социологически проблеми* XXXV: 1-2 (2003), 143-165.

¹¹¹ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 485, *Злободневни проблеми*, № 1/1977, 2

¹¹² ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 485, *Злободневни проблеми*, № 1/1977 (януари 1977).

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 486 *Злободневни проблеми*, № 2/1977 (март 1977 г.).

¹¹⁵ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 507, *Злободневни проблеми*, № 6/1980 (30.12.1980).

¹¹⁶ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 529, *Злободневни проблеми*, № 2/1986 (март 1986 г.).

информират управляващите за качеството на храната, предлагана в студентските и работническите столове¹¹⁸, и състоянието на почивното дело и курортното лечение на трудещите се¹¹⁹. Без значение колко малък изглежда възникналият проблем, докладите напомнят, че той представлява източник на широко обществено недоволство и в случай че не му се обърне достатъчно внимание, може да има сериозни политически последици - като създаване на съмнения у населението относно управленческите способности на Комунистическата партия. В едно писмо до Колегиума на Министерството на съобщенията например Тодор Живков ясно заявява: „Другари, вече години наред пощенските и телефонните услуги на населението са един от източниците на социално зло, на подбиване авторитета на народната власт“¹²⁰. По същия начин един от докладите, засягащ проблемите на поддръжката и ремонта на сградния фонд, твърди, че „слабостите и недостатъците в поддръжката и ремонта на жилищния фонд“ имат „последствия в политическата сфера“, а именно, „недоволство сред населението“. Докладът предупреждава, че „ако не се вземат мерки решително да се измени това положение, въпросът за поддържането и ремонта на жилищния фонд от чисто строителен и битов все повече ще се превръща в съществен политически въпрос“¹²¹. И накрая един доклад, засягащ актуалните проблеми на административното обслужване на населението, подчертава „политическите последствия“ от този проблем, който формира „негативно обществено мнение за възможностите не само на специализираните органи за административно обслужване, но и за държавното управление като цяло“¹²². Докладите за дефицита на стоки също се приемат сериозно от правителството. Дефицитът засяга както основни компоненти на потребителската кошница, като хляб и петролни продукти¹²³, така и лекарства, превързочни и медико-санитарни материали и домакинска медицинска техника¹²⁴. Управляващите гледат на този дефицит като проблем с потенциални икономически, социални и политически последствия. Например недостигът на стоки за масово потребление, като търнокопи, кирки, лопати, чукове, строителни колички, подкови, клозетни автомати, лъжици, вилици и джобни ножчета се смята за източник на неблагоприятни икономически, социални и политически последствия: „последствията в икономическата сфера включват забавяне темповете на нарастване на националния доход“, в социалната сфера - създаване на „излишни

¹¹⁷ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 497, *Злободневни проблеми*, № 1 / 1979 (10.04.1979 г.).

¹¹⁸ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 487, *Злободневни проблеми*, № 3/1977 (април 1977 г.); ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 496, *Злободневни проблеми*, № 5/1978 (ноември 1978 г.).

¹¹⁹ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 512, *Злободневни проблеми*, № 2/1982 (5 март 1982 г.).

¹²⁰ ЦДА ф. 1Б оп. 101 а е. 1337 (28 октомври 1985 г.), 1.

¹²¹ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 502, *Злободневни проблеми*, № 1/1980 (8 април 1980 г.), 16.

¹²² ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 515, *Злободневни проблеми*, № 5/1982 (25.11.1982 г.), 17.

¹²³ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 506, *Злободневни проблеми*, № 5/1980 (22.09.1980 г.); ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 489, *Злободневни проблеми*, № 5/1977 (юни 1977 г.).

¹²⁴ ЦДА ф. 1Б оп.55 а. е. 508, *Злободневни проблеми*, № 1/1981 (24.06.1981).

пречки за последователното и цялостно изпълнение на Декемврийската програма на партията за повишаване жизненото равнище на народа“, а в политическата сфера „предизвиква недоволство сред населението и дава повод за различни коментари“¹²⁵.

Дори и когато няма недостиг на стоки, управляващите се тревожат за тяхната отблъскваща опаковка и неестетичен дизайн¹²⁶. Някои доклади обръщат специално внимание на „идеологическите последици“ от лошия промишлен дизайн, който „възпитава формирането на лош вкус у потребителите, създава условия за преклонение пред западните стоки и мода, а нерядко формира и убеждението, че нашата икономика не е способна да създаде красиви изделия, което влияе отрицателно върху устойчивостта на възгледите, особено на младото поколение“¹²⁷. Ниското търсене на някои видове стоки с ниско качество също има „идеологически аспект“, който „се изразява във формирането у част от населението на отрицателно обществено мнение за възможностите на нашата промишленост, за организацията и управлението на търговията“¹²⁸. Дори лошото качество и еднообразието на детските облекла имат идеологически последици: „В идеологическо отношение изтъкнатите слабости и недостатъци предизвикват сериозно недоволство сред населението и дават поводи за остро критични оценки и коментари. У гражданите се формира убеждението, че нашата текстилна, шивашка и обувна промишленост не е в състояние да осигурява пазара с така необходимите детски облекла и обувки. Това нервира и обезверява хората, твърде често формира у тях негативно обществено мнение не само за възможностите на посочените отрасли, но и за икономиката като цяло, за високите цели на нашата социална политика и тяхното непълно реализиране. Към това следва да се добави, че нискокачествените облекла и обувки принижават естетическите критерии на гражданите, представите им за удобното и красивото, особено у подрастващите, пречат за формиране и укрепване на чувството за национална гордост от сътвореното.“¹²⁹ Тъй като държавната власт е поела ангажимент за задоволяване на универсалните потребителски нужди на хората, всякакъв вид недостиг или недостатък в качеството на стоките може да се отрази пряко върху идеологическата легитимност.

Управляващите правят всичко по силите си, за да се справят с посочените проблеми. Търси се решение на недостига на потребителски стоки за широко потребление - например лопати и брадви, - като се нарежда на машиностроителните заводи да започнат съпътстващо производство и на тези стоки¹³⁰.

¹²⁵ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 501, *Злободневни проблеми*, № 5/1979 (29.12.1979 г.), 10.

¹²⁶ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 521, *Злободневни проблеми*, № 2/1984 (март 1984 г.).

¹²⁷ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 490, *Злободневни проблеми*, № 6/1977 (септември 1977), 10.

¹²⁸ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 486 *Злободневни проблеми*, № 2/1977 (март 1977), 8.

¹²⁹ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 531, *Злободневни проблеми*, № 2/1987 (юни 1987), 14-15.

¹³⁰ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 501, *Злободневни проблеми*, № 5/1979 (29.12.1979), 1. Разширяване на системата за оползотворяване на вторични суровини (за предоставяне на метали и пластмаси на производството на стоки за

Недостигът на хранителни продукти следва да се облекчи посредством създаване на помощни стопанства към предприятията и учрежденията¹³¹, насърчаване на личните стопанства за производство на селскостопанска продукция¹³² и разширяване на кооперативните пазари¹³³. Промисленият дизайн следва да се подобри чрез създаването на специализиран Център за нови стоки и мода, както и създаването на множество комисии (действащи под контрола на Министерски съвет), които да допускат до търговската мрежа само разнообразни и качествени стоки със задоволителен външен вид¹³⁴. Подобренията в сферата на услугите се оказват по-трудна задача и предпочетената стратегия тук е увеличаване на инвестициите.

Обработка и отговор на жалбите, получени от Комитета за държавен и народен контрол

Повечето комунистически правителства създават контролни агенции, които се наричат по различен начин в различните държави: Народен комитет за контрол (в Съветския съюз), Работническа и селска инспекция (в ГДР), Комитет за народен контрол (в Чехословакия) или Министерството на надзора (*Jiancha bu*) в Китай. Към момента не разполагаме с изследване на която и да било от тези институции на европейските и азиатските комунистически държави, което да се основава на архивни източници. Архивите в България ни позволяват да хвърлим малко повече светлина върху функционирането на българския Комитет за държавен и народен контрол. По-интересното е, че поради големите прилики във функционирането на тези контролни агенции (въпреки различията в имената им), можем да използваме българския случай като полезен пример за това, как подобни контролни комитети работят в останалите комунистически държави¹³⁵.

Комитетът е създаден през 1948 г. и съществува през целия комунистически период. Той притежава ранг на министерство, което е натоварено със задължението да наблюдава държавните служители, работещи в държавните агенции, държавните фирми и кооперации. Задачата на Комитета е да гарантира,

масово потребление) също се подкрепя: виж ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 491, *Злободневни проблеми*, № 7/1977 (ноември 1977 г.).

¹³¹ ЦДА ф. 1Б оп.55 а.е. 530, *Злободневни проблеми*, № 1/1987 (февруари 1987).

¹³² ЦДА ф. 1Б оп.55 а.е. 517, *Злободневни проблеми*, № 2/1983 (22.06.1983).

¹³³ ЦДА ф.1Б оп. 55 а.е. 534, *Злободневни проблеми*, № 5/1987 (декември 1987 г.).

¹³⁴ ЦДА ф.136 оп. 52а.е. 530, Доклади, дискусии и резолюции на Министерски съвет от 1971 г. за подобряване художествено-естетическите качества на стоките за народно потребление.

¹³⁵ За тези прилики виж „Информация относно посещението на делегация на Комитета за държавен и народен контрол в ЧССР“, 4 април, 1977 г., ЦДА ф. 375 оп. 30 а. е. 5,144-150. За Arbeiter-und-Bauern-Inspektion виж *Verwaltungsrechtpraktisch angewandt, Aktuelle Beiträge der Staats und Rechtswissenschaft*, Heft 232 (Potsdam-Babelsberg: Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR, 1989), 86-95. За ситуацията в СССР виж Jan S. Adams, *Citizen Inspectors in the Soviet Union: The People's Control Committee* (New York: Praeger, 1977).

че решенията на правителството се прилагат точно и своевременно, че не се пилеят или присвояват държавни средства и че държавните служители не проявяват липса на дисциплина, бюрократизъм, лентяйство, както и че не се правят опити за необосновано разширяване на службите¹³⁶. С укрепването на комунистическата държава, огромната задача на Комитета да контролира държавните служители във всички сектори на икономиката изисква сътрудничеството на все по-голям брой лица. До края на осемдесетте години Комитетът разчита на повече от 300 000 контролори на непълнен работен ден и доброволци, които представляват около 5% от пълнолетното население на България¹³⁷. Системата за контрол на Комитета е организирана йерархично и разполага с подразделения на централно, областно и окръжно ниво. Под окръжното ниво се намират множество по-малки комисии и групи за държавен и народен контрол. Също така най-малко 133 големи предприятия имат свои собствени комитети за контрол¹³⁸. Тази всеобхватна мрежа позволява достъп на комитетите за държавен и народен контрол до всяка точка от националната структура.

Въпреки че комитетите имат право да извършват проверки по своя инициатива, по-често те се провеждат в резултат от подадени жалби или критични репортажи в медиите¹³⁹. Жалбите и критични медийни коментари се вземат толкова насериозно предимно поради факта, че партията държава инструктира в този смисъл всички партийни и държавни органи¹⁴⁰. Със серия правителствени решения през втората половина на седемдесетте години се създава сложна система за следене, анализиране и отговор на жалбите на гражданите. Жалбите са ценен източник на „социална информация“, защото те позволяват на властите да улавят пулса на общественото мнение¹⁴¹. В по-широк смисъл жалбите разкриват „състоянието на общественото мнение и политическите нагласи на трудещите

¹³⁶ Виж Член 3 от „Правилник за устройството, задачите и работата на Комисията за държавен контрол“, Постановление № 10 от Народното събрание (06.01.1948 г.), „Държавен вестник“, № 7 (12.01.1948), 1-2. Комисията по-късно е преименувана на Комитет за държавен контрол, и в крайна сметка на Комитет за държавен и народен контрол.

¹³⁷ „Отчет за работата на органите за държавен и народен контрол през 1988 г.“, (н. д. [1989]), ЦДА, ф. 375 оп. 34 а. е. 197, 29.

¹³⁸ Пак там.

¹³⁹ За централната роля на жалбите виж Член 4 от „Правилник за устройството, задачите и работата на Комисията за държавен контрол“.

¹⁴⁰ Виж Указ 1086 на Държавния съвет „За работа с критичните публикации“ (12.07.1977 г.) и „Решение на Политбюро на ЦК на БКП за усъвършенстване на работата с писмата на гражданите до органите на социалното управление в духа на решенията на XI партиен конгрес и на Юлския пленум на ЦК на БКП“, 6.12.1977 г. (ЦДАф. 1Б оп. 55 а. е. 933). Виж също Закона за предложения, сигнали, жалби и молби „Държавен вестник“, № 52 (04.07.1980 г). Преди обнародването на закона от 1980 г. разглеждането на жалби става на базата на Указа за жалбите, сигналите и предложенията от 1960 г., който от своя страна заменя по-ранен Указ за приемане, разглеждане и решаване на жалбите на трудещите се.

¹⁴¹ „Писмата на гражданите до органите за държавен и народен контрол през 1987 г. (Анализ)“, 14 Март 1988 г., ЦДА ф. 375 оп. 34 а. е. 168, 81а.

се“¹⁴², предоставят обратна връзка за пропуски в работата на правителството и дават информация за зараждащото се социално недоволство, на което може да се обърне внимание, преди да прерасне в криза¹⁴³. Най-важното е, че след систематичен анализ информацията, получена от жалбите, може да се използва за повишаване ефективността на социалното управление¹⁴⁴.

Данни за писмата, получени от Комитета, са пазят в тайна по време на комунизма¹⁴⁵, но запазените архиви ни предоставят данни за броя на писмата, получени от националните и местните комитети за народен контрол през периода 1975-1988 г.¹⁴⁶. Данните за жалби изразени лично в приемните на комитета се водят само на централно ниво, където броят на тези посещения е между 2000 и 3000 на година. Архивите предоставят най-изчерпателни данни за жалби, подадени под формата на писма. Повечето писма са насочени към подразделенията на местно ниво. Писмата, получени на централно ниво, често обжалват неудовлетворителни решения на комитетите за контрол на по-ниско ниво (жалбоподателите са по-склонни да пишат повторно до централното ниво, отколкото до местните подразделения). Повторните жалби представляват 6-10% от общия обем на жалбите, получени на централно ниво, в сравнение с 1% от жалбите, получени от местните подразделения. На централно ниво също се получават повече жалби за местна бюрократична корупция, отколкото в местните комитети за контрол. Въпреки някои колебания през годините, обемът на жалбите, получени от контролните служби остава относително постоянен - около 30 хиляди писма всяка година. Едва през 1988 г. в броя на жалбите настъпва драматичен, ясен и окончателен спад. Общият брой на жалбите достига едва 20 000¹⁴⁷. Като се има предвид, че управляващите тълкуват самия акт на жалбоподаване като показател за доверие на гражданите в системата¹⁴⁸, резкият спад през 1988 г. е източник на основателни безпокойства. Гражданите бързо оттеглят доверието си от комитетите

¹⁴² „Предложенията, сигналите, жалбите и молбите на гражданите до органите на КДНК през 1983 г.“, ЦДА, ф. 375 оп. 33 а. е. 161, 21—21а.

¹⁴³ „Писмата на гражданите до органите за държавен и народен контрол през 1986 г. ЦДА ф. 375 оп. 34 а. е. 125, 27-28.

¹⁴⁴ Пак там, 28.

¹⁴⁵ Например официалният орган на Комитета за държавен и народен контрол, списанието „Проблеми на социалния контрол“ публикува всички тези статистики преди рухването на комунизма. Основано през 1983 г., списанието излиза дванадесет пъти в годината в тираж 33 000 екземпляра.

¹⁴⁶ Освен ако не е посочено друго, този и следващите няколко абзаца се основават на следните източници, съдържащи данни за годишния обем на жалбите на гражданите: ЦДА ф. 375 оп. 30 а. е. 5, 61 (данни за 1975-1976 г.); ф. 375 оп. 31 а. е. 2, 103 (данни за 1977 г.); ф. 375 оп. 32 а. е. 3, 54 (данни за 1978 г.); ЦДА ф. 375 оп. 33 а. е. 3, 97-98 (данни за 1979-1980 г.); ЦДА ф. 375 оп. 33 а. е. 13, 28 (данни за 1981—1982 г.); ф. 375 оп. 33 а. е. 161, 31 (1983 г.); ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 943, 8 (данни за 1984 г.); ЦДА ф. 375 оп. 34 а. е. 125, 42 (данни 1985-1986 г.); ЦДА ф. 375 оп. 34 а. е. 168, 93 (данни за 1987 г.); ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 953, 3 (данни за 1988 г.).

¹⁴⁷ През 1988 г. Комитетът получава 5494 жалби на централно и 14126 на местно ниво, или всичко 19 620 жалби.

¹⁴⁸ „Доклад за работата на Комитета за държавен и народен контрол с жалбите, сигналите и предложенията през 1977 г., 21.02.1978 г.“, ЦДА ф. 375 оп. 31 а. е. 2, 105.

за контрол.

Обхватът на жалбите е доста широк - от посредствена студентка във виеше учебно заведение, която се оплаква, че ѝ се отказва достъп до престижна академична дисциплина, до научен работник, който справедливо обвинява ръководителя си в плагиатство, или гражданин, който подава сигнал за незаконното наемане на работа на пенсионери в държавно предприятие в София¹⁴⁹. Обикновено обаче жалбите са мотивирани от ежедневни проблеми: търговия, сфера на услугите, бюрократични пречки, строителни проблеми, спорове заземи, селскостопански проблеми, проблеми при транспорта и съобщенията, трудови спорове, както и вътрешнопартийни въпроси (нарушения на дисциплината и корупция). Има една интересна разлика между жалбите на централно и местно ниво. Докато жалбите на централно ниво по-често засягат бюрократични пречки и вътрешнопартийни проблеми, жалбите на местно ниво са по-скоро насочени към недостига на потребителски стоки и лошото качество на услугите. Това разминаване е лесно разбираемо: оплакването от корупция е рисковано заради вероятността от отмъщение. Адресирането на жалбата до централната администрация представлява определена степен на защита, тъй като позволява на жалбоподателя да заобиколи корумпираните представители на местната власт, които обвинява в незаконни действия. Анонимните писма, които достигат до 25% от всички постъпили в Комитета жалби, също предоставят възможност за избягване на отмъщение. Трябва да отбележим, че макар и анонимните писма често да съдържат доноси, анализът на тези писма, получени от Комитета, показва, че авторите им често са смели хора, които просто изпитват притеснение да поставят имената си под написаното¹⁵⁰.

Какъв е ефектът от жалбите? Отговорът на този въпрос подлежи на няколко нива на генерализация. Най-широкият от тях е приемането на нормативни актове по повод жалби за конкретни проблеми. Пример за това са нормативните актове, приети в края на седемдесетте, които улесняват гражданите да строят вилни домове в селските райони и да се включват в жилищни кооперации на стопанска сметка в града, като по този начин се цели да се облекчи недостигът на общински жилища. Във връзка с това една от най-важните функции на комитетите за контрол е да се анализира информацията за обема и характера на жалбите, която да може да бъде предоставена на Централния комитет и Политбюро. На средното ниво се нареждат оплаквания на големи групи от хора: жителите на селата се оплакват от кмета си, който използва държавни средства, за да си построи личен дом, или работници от фабрика подават сигнал срещу корумпирания си директор¹⁵¹. Този

¹⁴⁹И трите жалби постъпват през периода 1988-1989 г. Виж ЦДА ф. 375 оп. 34 а. е. 1387; ЦДА ф. 375 оп. 34 а. е. 1391; и ЦДА ф. 375 оп. 34 а. е. 1390.

¹⁵⁰ „Писмата на гражданите до органите за държавен и народен контрол през 1987 г. (Анализ)“, 79а.

¹⁵¹ За примери на този вид жалби виж „Писмата на гражданите до органите за държавен и народен контрол

тип жалби обикновено се решават в полза на жалбоподателите.

На най-ниското ниво са личните жалби за разпределяне на общинските жилища, незаконно освобождаване от работа, отмъщение за критики и незаконното строителство на жилища на неправилно регулирани поземлени имоти. Тези жалби понякога се решават в полза на ищеца, а друг път не. Нямаме представа за това, какъв е процентът на удовлетворените жалби в тази категория, но знаем, че Комитетът се отнася към оплакванията изключително сериозно, което личи от факта, че повече от 85% от всички получени жалби са определяни за „наблюдавани“¹⁵². Това означава, че Комитетът проявява личен интерес към това, как те следва да бъдат решени. Ситуацията в Китай е коренно различна. Едва 2% от всички жалби са поставени под наблюдение и подложени на разследване.

Ситуацията в България показва, че за ищците е по-важно властите да приемат насериозно техните оплаквания, отколкото жалбите им да бъдат удовлетворени. Защото докато гражданите вярват, че има шанс да постигнат справедливо решение на проблемите си, те продължават да се обръщат към комитетите за контрол. Важно е да се подчертае, че драматичният спад на броя на жалбите през 1988 г. е предшестван от голямо намаление на тежестта на наказанията, налагани от контролните органи през 1987 г., въпреки нарастващия брой на контролните проверки, които са били проведени в отговор на жалбите на гражданите. Комитетът отбелязва този факт с оправдано безпокойство, като подчертава, че наложените наказания нямат възпиращ ефект¹⁵³. Безсилието на властите, изглежда, допринася за намаление на доверието в Комитета. Ефективното прилагане на наказания е възпрепятствано също така от два допълнителни проблема, които се задълбочават все повече с течение на времето. Единият е, че Комитетът не е в състояние нито да изключва провинили се членове от партията, нито да налага наказателни санкции срещу тях (най-много би могъл да предложи те да бъдат освободени от постовете си)¹⁵⁴. Другият е, че не съумява да координира дейностите си по прилагане на наказания с двайсетината други държавни агенции, които също имат правомощия да извършват проверки. Както Комитетът сам признава в доклада си до Политбюро, това довежда до „дублиране

през 1986 година“, 28-30.

¹⁵² През 1986 г. не по-малко от 85,67% от писмата са „наблюдавани“. Виж „Писмата на гражданите до органите за държавен и народен контрол през 1986 година“, 37. Делът на наблюдаваните писма е по-нисък през по-ранните години, но така и не пада под 75%.

¹⁵³ „Писмата на гражданите до органите за държавен и народен контрол през 1987 година (Анализ)“, 89 (23).

¹⁵⁴ През 1983 г. Комитетът получава 26 090 жалби, 77% от които са подложени на наблюдение и проверка (20 080). В резултат на проверките комисията издава 3136 задължителни указания и 1806 обосновани предложения, свързани с недостатъци в управлението, незаконосъобразно поведение и нарушения на правата на гражданите. В допълнение се прилагат и дисциплинарни наказания на 1501 лица, 214 от които са били уволнени. Т. е. около 1% от жалбите, станали предмет на разследване, водят до уволняване на държавните служители. Виж „Предложенията, сигналите, жалбите и молбите на гражданите до органите на КДНК през 1983 година“, 27а-28а.

и паралелизъм, които намаляват ефективността от контрола“¹⁵⁵. Подобни проблеми измъчват също и Министерството на надзора в Китай.

Спад в броя на жалбите и предпоставки за смяна на режима

Един анекдот, който Тодор Живков споделя с Продан Стоянов (завеждащ отдел „Деловодство“ в ЦК на БКП) през 1989 г., показва как той вижда ролята на жалбите към момента:

Разказаха ми за един окръжен началник. В приемния ден не се явил нито един гражданин. Той се размислил на какво се дължи това и казал на помощника си: „Слушай, или сме решили всички въпроси на хората, *или вече не ни вярват* и не идват за помощ, да се жалват.“¹⁵⁶

Живков е опитен политик и разбира по-добре от всеки значението на жалбите за поддържане на легитимността на режима: докато хората се оплакват, използвайки официално приетия канален ред, те заявят готовността си да участват в политическата система. През 1985 г. се появява тревожна тенденция: броят на жалбите се понижава до 645 085, съпоставено с по-високото ниво от 675 991 през предходната година. През 1986 г. се провежда Тринадесетият конгрес на БКП. Нормално е броят на жалбите да се увеличи в конгресна година, но той намалява с още 6% и достига 601 652. През 1987 г. вече размерът на промяната става съвсем очевиден - регистрирани са едва 279 395 жалби, което се равнява на 41,3% от жалбите, регистрирани през 1984 година¹⁵⁷. Въпреки че броят на оплакванията се увеличава с 20% през 1988 г. (до 334 408), тенденцията е безспорна - гражданите стават все по-малко склонни да се оплакват на властите (вж. Фигура I)¹⁵⁸. Това се случва в ситуация на растящ дефицит, когато може да се очаква хората да се оплакват.

¹⁵⁵ Организационен отдел на ЦК на БКП, отдел „Административен“ на ЦК на БКП и Комитет за държавен и народен контрол, „Докладна записка до Политбюро на ЦК на БКП относно по-нататъшното развитие и усъвършенстване на контролната система в Народна република България“ ЦДА ф. 375 оп. 30 а. е. 5, лист За (03.01.1977 г.). Всъщност всички последващи годишни доклади на Комитета отново да обръщат внимание на продължаващите проблеми в координацията. За теоретична дискусия относно проблемите с прилагането на мерките, породени от припокриване на юрисдикциите, виж Martin K. Dimitrov, *Piracy and the State: The Politics of Intellectual Property Rights in China* (New York: Cambridge University Press, 2009).

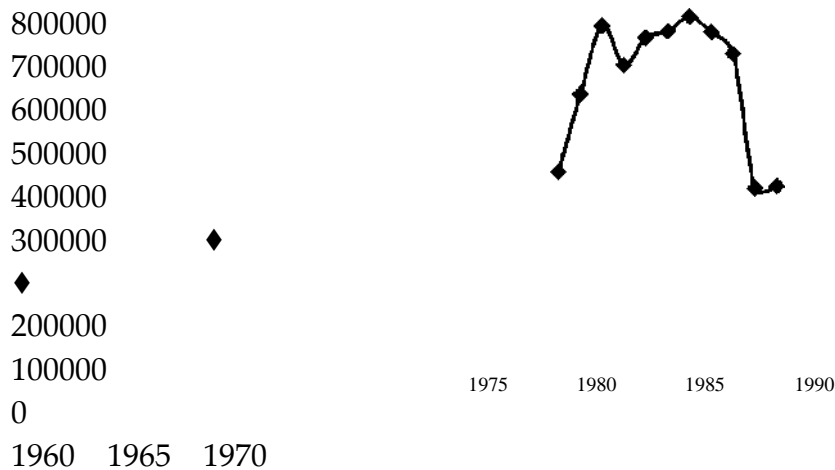
¹⁵⁶ Анекдотът е разказан от Георги Чукрин в *Записки от тоталитарното време: Краят* (София, Изток - Запад, 2007 г.), 85. Курсивът е мой.

¹⁵⁷ Окръжните и общинските партийни комитети не съобщават данни за постъпилите жалби през 1987 г., макар че със сигурност са получени такива. Вероятно броят на жалбите през 1987 г. е приблизително 330 000 (стойност, достигната чрез осредняване на броя на жалбите, получени от окръжните/областните и общинските комитети на партията през 1986 г. и 1988 г., което ни дава стойност от 50 872 жалби за окръжните и общинските партийни комитети през 1987 г.; другите партийни и държавни органи предоставят данни за работата си с жалбите на гражданите през 1987 г.).

¹⁵⁸ 1988 е последната пълна година, за която има информация относно броя на жалбите (системата за отчетност престава да функционира в края на 1989 г. с падането на комунистическия режим; поради тази причина за 1989 г. имаме откъслечни данни за жалбите на гражданите).

Фигура 1: Брой на жалбите на гражданите

в България за периода
1963-1988 г.

Източници: 1963и 1965:7А конгрес на БКП, 14 ноември - 19-ти ноември 1966 г. (Стенографски протокол) (*София, Издателство на БКП, 1967 г.*), 127; 1975-1977: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 934, 7; 1978: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 935, 6; 1979: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 936, 5; 1980: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 937, 6; 1981: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 938, 5; 1982: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 940, 5; 1983: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 942, 26; 1984: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 943, 8; 1985: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 944, 31; 1986: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 949, 30; 1987: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 951, 21; 1988: ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 953, 3.

Спадът в броя на жалбите е разбираем, като се вземат предвид динамиката на външно- и вътрешнополитическите процеси през втората половина на осемдесетте. До 1985 г. България е в международна изолация в резултат на предполагаемо участие на българските тайни служби през 1981 г. в опита на Мехмет Али Агджа за покушение срещу папа Йоан Павел II. Международното обществено мнение за България става още по-негативно след опита на режима да повиши вътрешната си легитимност като забрани използването на турски език на обществени места и принуди всички членове на турското малцинство да приемат български имена. Икономическата криза само изостря проблема. Още през 1979 г. комунистическата партия е напълно наясно, че се „забавят... темповете и мащабите на нарастване на обществения продукт и националния доход, което спъва последователното провеждане на икономическата и социалната политика на партията“¹⁵⁹. Ситуацията става все по-трудна, когато през 1985 г. икономическото положение се влошава до такава степен, че в повечето региони на България се прилага изключително непопулярен режим на тока, като хората остават без ток

¹⁵⁹ ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е. 499, *Злободневни проблеми* № 3/1979 (26 юни, 1979 г.), 8.

през целия ден и на определени интервали вечер¹⁶⁰. Населението се убеждава все повече, че корупцията и подкупите са широко разпространени, което също нанася тежък удар върху легитимността на правителството¹⁶¹. През 1986 г. в Чернобилската АЕЦ става ядрена авария. Както и в Съветския съюз, инцидентът е скрит от българската общественост за около една седмица, а през това време хората не са предупредени да си стоят вкъщи (много от тях участват в манифестацията на Първи май), наслаждават се на лекия дъжд, сипещ се от радиоактивни облаци, и консумират пролетни зеленчуци и прясно мляко, като по този начин се излагат на още по-високо ниво на радиация, отколкото ако бяха предупредени да останат на закрито и да избягват консумирането на пресни храни¹⁶². Начинът, по който правителството подхожда към този проблем, нанася сериозен удар върху доверието на гражданите в режима. Непрекъснатото влошаване на икономическата ситуация и доктрината на Горбачов за гласност и перестройка през 1986-1987 г. допълнително допринасят за намаляване на доверието на гражданите. Кумулативният ефект е, че през 1987-1988 г. хората се оплакват два пъти по-рядко, отколкото през 1984 г. Този спад в склонността към подаване на жалби е придружен от стремителен спад в оценката на собственото благосъстояние (виж Таблица 3).

Таблица 3: Оценка за стандарта на страната и за своя личен стандарт сред младежта за периода 1985-1988 г.

	Юни 1985 г.	Юли 1986 г.	Октомври 1988 г.
висок	20	20	10
среден	55	45	30
нисък	25	35	60

Източник: ЦДА ф. 16 оп. 55 а. е. 722, Резултати от сондажното изследване на тема „Младежта и проблемите на преустройството в нашата страна“ 11.11.1988, 8.

Тази бърза ерозия на доверието на гражданите в правителството не остава незабелязана от членовете на Политбюро, които са добре запознати с тези тенденции, тъй като са сред тесния кръг на посветените в месечните и годишните

¹⁶⁰ ЦДА, ф. Шоп. 55 а. е. 1210.

¹⁶¹ ЦДА, ф. 1Б оп. 55 а. е. 527, *Злободневни проблеми* № 4/1985.

¹⁶² За забавеното отразяване на катастрофата в Съветския съюз, виж Ellen Mickiewicz, *Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union* (New York: Oxford University Press, 1988), 60-68. Горбачов отправя обръщения към гражданите по телевизията чак на 14-ти май - осемнадесет дни след инцидента. Правителството в България също забавя реакцията си.

анализи на Информационно-социологическия център за обема на жалбите. В допълнение към това те също са информирани от тайните служби за създаването на редица организации срещу режима през периода 1987-1988 г. (*Екогласност*, Клубът за подкрепа на гласността и преустройството, както и различни правозащитни организации)¹⁶³. До лятото на 1989 г. няколко от членовете на Политбюро се свързват в заговор за организиране на безкръвен преврат срещу Тодор Живков: това са външният министър Младенов, министърът на външнотърговските връзки Луканов, министърът на отбраната Джурев и министър-председателят Атанасов¹⁶⁴. След редица консултации с Горбачов, както и със съветския посланик и представителя на съветския КГБ в София, заговорниците организират свалянето на Живков на пленума на Централния комитет на 10 ноември 1989 година¹⁶⁵. Младенов става новият лидер на страната и първите свободни многопартийни избори се насрочват за юни 1990 г. Българският модел за смяна на режима е съвсем логичен: оттеглянето на гражданската подкрепа към управлението е напълно видима за правителството, макар и да няма големи вълни на протести. Масовите протести против режима се появяват чак след първоначалната промяна на държавното ръководство¹⁶⁶. Моята теза е, че кризата на отчетността на комунистическите режими пред обществото представлява една от основните предпоставки за източноевропейските революции.

Не всички кризи трябва да доведат до колапс. Стивън Уайт твърди, че режимите, които разчитат на легитимност на базата на постигнати резултати, могат да се сблъскат с кризи, но също могат да използват различни механизми на адаптация, за да удължат своето съществуване. Уайт посочва четири такива механизма: полусвободни избори; политическо приобщаване на потенциални конкуренти чрез комунистическата партия; включване в асоциации като синдикати, комитети за народен контрол и ДСО („дружинници“ в СССР); както и чрез повишаване на вниманието към жалбите и предложенията, изразени в писмата, изпратени до партията и пресата. Въпреки че всички тези механизми се

163 Четири интервюта на автора с Димитър Иванов (бивш началник на Шести отдел на Шесто управление на Държавна сигурност), юни - юли 2008 г. и септември - октомври 2008 г. (София). Конкретни доклади на Държавна сигурност до партийното ръководство са препечатани в Стефан Дойнов, изд., *Шесто управление срещу неформалните организации в България 1988-1989 г.: Документален сборник с материали от архивите на МВР и Централния държавен архив* (София, Фондация д-р Желю Желев, 1999 г.). Виж също Димитър Иванов „*Политическото противопоставяне в България 1956-1989 г.*“ (София, Арес Прес, 1994 г.); Димитър Иванов *Шести отдел* (София: Труд, 2004 г.).

164 Интервюта на автора с Димитър Иванов; Чукрин, *Записки от тоталитарното време*; Костадин Чакъров *От втория етаж към нашествието на демократите* (София, Труд, 2001 г.).

165 Младенов в интервю на Валерия Велева, *Мъже на власт* (София, Труд, 2007 г.), 56-69; Искра Баева, „Най-дългогодишният външен министър: Петър Младенов“, в *Български държавници 1944-1989 г.*, изд. Мария Радева, 219-233, по-специално страници 225-229 (София, Скорпио VI, 2005 г.); Искра Баева, „Комунистът от трето поколение, който започва да възстановява капитализма: Андрей Луканов“, в *Български държавници*, 234-254, по-специално страници 243-246.

166 Интервю на автора с д-р Желю Желев (бивш президент на Република България), 8 юли 2008 г. (София).

прилагат в Източна Европа през осемдесетте, те не успяват да предотвратят спада в доверието на гражданите и в крайна сметка краха на комунистическия режим. Това предполага, че адаптацията на режима следва да се осъществи по-лесно през периоди на висок икономически растеж, отколкото през периоди на рецесия. Историята на реформите в Китай от 1978 г. насам предоставя пример за успешна адаптация, който включва всички елементи, изтъкнати от Уайт: полуконкурентни избори (но само на най-ниското политическо ниво - в селата и в някои градски райони), приобщаване на политически опоненти (допускане на частни предприемачи в комунистическата партия), включване в асоциации (в Китай има стотици хиляди асоциации и граждански сдружения, но повечето от тях се контролират строго от държавата), както и увеличаване на броя на писмата и контактите с народа. Основната разлика е, че адаптацията на режима в Китай настъпва в условията на икономически подем, докато в Европа - в период на икономически застой. Изпълнението на ангажиментите, поети чрез обществения договор, особено когато то се характеризира с огромни социални разходи (както е случаят в Източна Европа) е много по-лесно, когато икономиката е във възход, както е било в Източния блок през шестдесетте и седемдесетте години и както е в Китай от 1978 г. насам.

II. Жалбите на гражданите в други страни от Източния блок

Дискусията дотук засяга главно изводи, направени въз основа на архивни документи от България. Важно е да се има предвид, че не само комунистическите режими обръщат внимание на жалбите. Жалбоподателството има дълга история в Европа, където ритуализираната молба за помилване и покровителство едновременно представлява и утвърждава властта на краля над поданиците му¹⁶⁷. Въпреки че практиките, чрез които се иска благоразположението на властите се променят с течение на времето (писмените искания и доносите са важни допълнения към тази практика), те продължават да съществуват и в съвременното¹⁶⁸. Комунистическите режими не са единствените съвременни политически формации, които насърчават хората да се оплакват и да информират правителството относно своите предпочитания. Режими, толкова различни като нацистка Германия, Тайван по време на военното положение, Мексико - при управлението на Институционалната революционна партия, и администрацията на Обама в САЩ са разработили сложни системи за получаване, изучаване

¹⁶⁷ Geoffrey Koziol, *Begging Pardon and Favor: Ritual and Political Order in Early Medieval France* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992).

¹⁶⁸ Sheila Fitzpatrick and Robert Gellately, „Introduction to the Practices of Denunciation in Modern European History,” *The Journal of Modern History*, 68:4 (December 1996), 747-767 и Cohn Lucas, „The Theory and Practice of Denunciation in the French Revolution,” *The Journal of Modern History*, 68:4 (December 1996), 899-930.

и отговор на писмата на гражданите¹⁶⁹.

Въпреки това в комунистическите режими жалбите са най-разпространени, най-вероятно защото при тези режими липсват други средства, присъстващи в демократичните политически системи, чрез които гражданите могат да държат управляващите отговорни за действията им. Писмата до пресата, правителството и партийните органи представляват единствения смислен канал за гражданско участие в общественото управление при комунистическите режими. Освен това, поне за някои въпроси като работни места и жилищно настаняване, изпращането на писмени жалби се оказва най-ефикасният начин за търсене на удовлетворение, защото тези права не се предвиждат чрез ясно определени правни норми - така че завеждането на граждански иск заради получаване на некачествено жилище или за назначаване на нежелано работно място е непрактично или направо безсмислено. Не е изненада, че един известен изследовател на жалбите в Съветския съюз твърди, че според съветските граждани писмата до правителството и пресата, както и личните посещения и разговори с членове на местния Съвет и с държавни служители, представляват най-достъпният, смислен и ефективен механизъм за информиране на правителството относно общественото мнение¹⁷⁰. В останалата част от този раздел ще разгледаме по-отблизо жалбите в Съветския съюз.

Жалбите в Съветския съюз

Ленин прави многобройни изказвания за ползата от това, да се окуражават гражданите да подават жалби и да се проследява обемът на жалбите¹⁷¹. Той подчертава и

¹⁶⁹За нацистка Германия виж Robert Connelly, „The Uses of *Volksgemeinschaft*: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach, 1939-1940,” *The Journal of Modern History* 68:4 (December 1996), 899-930; за Тайван виж например *Renmin chenqing anjian zhi fenxi yanjiu* (Taipei: Xingzhengyuan yanjiu fazhan kaohe weiyuanhui, 1981) и Chen Deyu, *Renmin chenqing'an diwei zhi yanjiu* (Taipei: Xingzhengyuan yanjiu fazhan kaohe weiyuanhui, 1983); за Мексико виж Josefina MacGregor, *Mexico de su puno y letra: El sentir de un pueblo en las cartas al presidente* (Mexico: Editorial Diana, 1993) и Maria del Carmen Nava Nava, ed., *Los abajofirmantes: Cartas a los presidentes* (Mexico: Editorial Patria, 1994); за САЩ виж Ashley Parker, „Picking Letters, 10 a Day, That Reach Obama,” *The New York Times*, April 19, 2009, http://www.nytimes.com/2009/04/20/us/politics/20letters.html?_r=1&emc=eta_1 (accessed July 22, 2009).

¹⁷⁰ Грушин, *Четмре жизни России*, 629-657. Трябва да се отбележи, че тези резултати са на базата на данни от изцяло градска среда в Таганрог, така че няма информация за честотата, с която селяните използват тези канали за отчетност.

¹⁷¹ В своето често цитирано писмо до редактора на вестник „Беднота“ от 1922 г., Ленин изисква двуседмичен доклад за

важността да се отговаря на жалбите на гражданите¹⁷². Според Ленин жалбите имат две функции. На първо място, те дават на правителството информация за общественото недоволство, както и възможност да локализира и атакува проблеми като бюрократизъм и корупция. На второ място, те дават възможност на „широките маси да участват в работата на Съветите“¹⁷³. Жалбите изпълняват тези две функции във всички държави: те дават информация на управляващите, но също служат като канал за участие на населението в управлението и за търсене на отговорност от правителството.

Съветското правителство създава различни институции за работа с жалбите на гражданите, като *Рабкрин* (премахната през 1934 г.), Министерство на държавния контрол (1952-1962 г.), Комитет за партиен и държавен контрол (1962-1965 г.) и Комитет за народен контрол (след 1965 г.), но честата реорганизация на тези структури (и съществуването на паралелни структури за разглеждането на жалби, подадени от членове на партията по отношение на вътрешнопартийни въпроси, като например Комитета за партиен контрол на партията (КПК), не благоприятства създаването на стабилна и предвидима среда, която може да улесни гражданите в подаването на техните жалби¹⁷⁴. Тази несигурност се изразява и във факта, че правото на гражданите да подават жалби не получава конституционна защита до 1977 г.¹⁷⁵.

Конституцията от 1977 г. съдържа два члена, свързани с този проблем: Член 49 (който защитава правото да се правят предложения) и Член 58 (който защитава правото да се подават оплаквания). Освен от Конституцията тези права са защитени с Указ на Президиума на Върховния съвет „Процедури за разглеждане на предложенията, заявленията и жалбите на гражданите“ от 1968 г.¹⁷⁶. Предложенията не са свързани с

броя на жалбите, изпратени от селяните до вестника, тона им и злободневните въпроси, които повдигат. Виж Владимир И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, том 54 (пето издание) (Москва, Издательство политической литературы, 1970), 143-144.

¹⁷² Владимир И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, том 50 (пето издание) (Москва, Издательство политической литературы, 1969), 227, 323.

¹⁷³ Владимир И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, том 38 (пето издание) (Москва, Издательство политической литературы, 1969), 169.

¹⁷⁴ За *Рабкрин* (Рабоче-крестьянская инспекция) виж Е. А. Rees, *State Control in Soviet Russia* (New York: St Martin's Press, 1987). За реорганизацията на партията и държавните контролни органи виж по-специално Jan S. Adams, *Citizen Inspectors in the Soviet Union: The People's Control Committee* (New York: Praeger, 1977).

¹⁷⁵ Виктор И. Ремнев *Право жалоб в СССР* (Москва, „Знание“, 1982), 4.

¹⁷⁶ Виж „О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан“ *Ведомости Верховного Совета СССР*, 1968

нарушение на правата на гражданите, а по-скоро имат за цел да се подобри работата на държавните органи. Заявленията са тясно свързани с предложенията. Те обикновено се отнасят до проблеми на жилищното настаняване, ежедневиия живот и социално-културни въпроси. Сигналите също са сходна форма на оплакване, насочено срещу различни нарушения в работата на държавни агенции или отделни лица. Жалбите често са провокирани от незачитане или нарушение на правата на гражданите и имат за цел елиминирането на подобни нарушения в бъдеще. Както и в България, разликата между тези категории често е неясна: едно писмо до властите може да съдържа елементи на жалба, както и елементи на молба и предложение. Въпреки това трудно разграничение между предложения и жалби, Указът от 1968 г. предвижда различни процедури за тяхното третиране: предложенията трябва да бъдат отправени директно към лицето, което отговаря за решаване на разглеждания въпрос, а жалбите срещу действия или бездействие на администрацията трябва да се подадат едно ниво над нивото на управление, срещу които е подадена жалбата. Препращане на жалбите до лица, срещу които те са подадени, се забранява от Указа¹⁷⁷. Въпреки това, както показва и изследването на практиката в България, такова препращане на писма, в нарушение на сходни нормативни предписания, е често срещано явление. Това не е изненадващо, като се има предвид претовареността на по-високите нива на управление, и още по-важно - често пъти липсващото познаване на местните условия, необходимо за решаване на случая.

Жалбите до партията и държавата преди Перестройката

Наличните към момента документи, събрани от съветските архиви, показват, че през втората половина на петдесетте години съветският Централен комитет е получавал около 100 000 писмени жалби на година¹⁷⁸. Жалбите засягат въпроси, свързани със

г. (№ 17), 144, виж също така изменения вариант във *Ведомости Верховного Совета СССР*, 1980 г. (№ 11), 192.

¹⁷⁷ Ремнев, *Право жалоб в СССР*, 16.

¹⁷⁸ Данни за петдесетте години на двадесети век има само във връзка с дейността на Партийната комисия за контрол към ЦК на КПСС, не на Централния комитет; въпреки това тези данни представят добре цялостната ситуация през петдесетте, защото тогава повечето лични жалби са се изпращали именно до Комисията за контрол. Виж ф. 6 оп. 6 д. 1075; ф. 6 оп. 6 д. 1076; ф. 6 оп. 6 д. 1077; ф. 6 оп. 6 д. 1081; ф. 6 оп. 6 д. 1082; ф. 6 оп. 6 д. 1085; ф. 6 оп. 6 д. 1088; ф. 6 оп. 6 д. 1090; ф. 6 оп. 6 д. 1093; ф. 6 оп. 6 д. 1095; ф. 620 оп. 1 д. 3; и ф. 628 оп. 1 дд. 1-2. Достъпните архивни документи за жалбите

социалистическия обществен договор: ежедневиия живот, трудовата заетост, жилищното настаняване, медицинското обслужване, проблемите на транспорта, дефицита на потребителски стоки и лошото качество на предоставяните комунални услуги, както и размера на заплати и пенсии, и доста рядко - корупция¹⁷⁹. Проблемите на ежедневиия живот са основната тема на жалбите в Полша, както преди 1956 г. (въпреки че през този период много жалби са всъщност доноси), и особено след десталинизацията през 1956 г., когато социалистическият обществен договор влиза напълно в сила¹⁸⁰. Жалбите в Източна Германия също са насочени към сходни проблеми¹⁸¹. Между XXV и XXVI конгрес на КПСС (1976-1981) Централният комитет получава три милиона писма и 100 хиляди лични посещения. През този период на поднационално ниво са разгледани петнадесет милиона писма и устни жалби¹⁸². Между 1981 и 1984 г. Централният комитет отчита обработването на два милиона писма и изслушва 70 000 посетители. За същото време броят на поднационалните писмени и устни жалби е бил десет милиона¹⁸³. Дър-

на съветските граждани след 1960 г. са оскъдни и се съдържат предимно във Фонд 89 (Колекция от разсекретени документи на ЦК на КПСС) (ф. 89).

¹⁷⁹ Архив на КПСС и на съветската държава (Колекция от разсекретени документи на ЦК на КПСС), ф. 89 оп. 26 д. 6.

¹⁸⁰ За жалби преди 1956 г. виж, Jarosz 1996, Kula 1996, Leszczynski 2000, Lebow 2002. За жалби след 1956 г. виж Jozef Stgjen, ed., *Listy dopierwszych sekretarzy* (Warszawa: Fakt, 1994) и Malgorzata Mroczkowska, *Listy do Przyjaciolki: Codzienne zycie Polakow dekady gierkowskiej w listach czytelnikow* (Warszawa: Rytm, 2004) и тритомната *Ar^a listow PRL-u* (Warszawa: Baobab, 2005).

¹⁸¹ Monika Deutz-Schroeder and Jochen Staadt, eds., *Teurer Genosse! Briefe an Erich Pkonecker* (Berlin: Transit, 1994); Ina Merkel, ed., „ *Wir sind dock nicht die Mecker-Ecke der Nation Briefe an das DDR-Fernsehen* (Koln: Bohlau Verlag, 1998); Jochen Staadt, *Eingaben: Die institutionalisierte Meckerkultur in der DDR: Goldbrokat, Kaffee-Mix, Bittenreden, Ausreiseantrage und andere Schwierigkeiten mit den Untertanen* (Berlin: Arbeitspapiere des Forschungsverbundes SED-Staat, Nr. 24/1996); Felix Muhlberg, *Burger, Bitten undBehorde: Geschichte derEingabe in der DDR* (Berlin: Karl Dietz Verlag, 2004); Mary Fulbrook, *The People's State: East Germany from Hitler to Honecker* (New Haven: Yale University Press, 2005), 269-288; Annett Kastner, *Eingaben im Zivilrecht der DDR: Eine Untersuchung von Eingaben zu mietrechtlichen Anspruichen aus den Jahren 1986 und 1987* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006).

¹⁸² Виктор И. Ремнев, *Право жалобш в СССР* (Москва, „Знание“, 1982), 4. Тези данни са взети от Указа на ЦК на КПСС „За мерките за по-нататъшното подобряване на обработването на писмата и предложенията на трудещите се в контекста на решенията на XXVI конгрес на КПСС“, който се цитира от Ремнев.

¹⁸³ Институт по история на Българската комунистическа партия към Централния комитет на Българската комунистическа партия, Институт по социални науки към Централния комитет на Унгарската социалистическа работническа партия, Институт по марксизъм-ленинизъм към ЦК на Комунистическата партия на Виетнам, Академия за обществени науки към ЦК на ГЕСП, Институт по история на комунистическото движение и социалистическата революция към Централния комитет на Комунистическата партия на Куба, Институт за социални науки към Централния комитет на Монголската революционна народна партия, Академията за социални науки на Полската

жавните органи също обработват жалби. В Москва от 1958 г. насам съществува система за изслушване на гражданите от държавните служби в определени дни от седмицата¹⁸⁴. Макар че такива посещения със сигурност е имало, броят им остава неизвестен. Нямаме информация относно жалбите, обработени от държавните агенции, с изключение на едно споменаване на натовареността на народните комитети за контрол през 1970 г., според което те са получавали по 600 000 писма и 960 000 посетители годишно¹⁸⁵. Липсата на систематични данни може да бъде обяснена с късното приемане на конституционните гаранции за правото на подаване на жалби. Промените в Конституцията от 1977 г., са последвани от множество инициативи за подобряване на обработката на писмата на гражданите. Това може и да е довело до известно систематизиране на данните, но те все още не са станали достъпни за изследователските кръгове.

Обем на писмените жалби преди Перестройката

Няма достъпни архивни източници, които да отчетат общия обем на писмата, получавани от съветската преса, и процента от тях, които съдържат жалби. Вместо това трябва да се позоваваме на оценки, направени от съветски и западни учени. Два проблема поставят под въпрос валидността на тези оценки. От една страна, въпреки че броят на писмата, получавани от някои големи национални вестници, е известен¹⁸⁶,

обединена работническа партия, Институт по марксизъм и ленинизъм на ЦК на КПСС, и Институт по марксизъм и ленинизъм на Централния комитет на Комунистическата партия на Чехословакия, *Социальная активность трудящихся масс в условиях социализма* (Москва, Издательство политической литературы, 1987), 259.

¹⁸⁴ В. Мальков, *В учреждение поступила жалоба* (Москва, Московский рабочий, 1972), 39.

¹⁸⁵ Тези данни не включват дейността на народните контролни групи и народните контролни инспекции, работещи на по-ниско ниво от народните комитети за контрол. Виж В. Мальков, *В учреждение поступила жалоба* (Москва, Московский рабочий, 1972), 68. За повече подробности относно народните комитети за контрол виж Jan S. Adams, *Citizen Inspectors in the Soviet Union: The People's Control Committee* (New York: Praeger, 1977).

¹⁸⁶ През 1970 г. годишният обем на писмата, получени от централните вестници, като „Правда“, „Известия“, „Труд“, „Комсомольская правда“, и „Сельская жизнь“ е около 500 000 за всеки вестник. Виж Г. Г. Ястребов „Работа с письмами трудящихся“, в *Теория и практика советской периодической печати*, ред. Владимир Д. Пельт (Москва, Вмспшяшкола, 1980), 141-152, особено с. 146; Валерий С. Коробейников, *Редакция и аудитория: социологический анализ* (Москва, Ммслъ, 1983), 176; и White 1983 г., 52. Други източници твърдят, че броят на писмата, получени от ежедневника на комунистическата партия „Правда“ се увеличава от 300 000 през 1967 г. на 464 766 през 1976 г. и продължава да се увеличава с по-скромни темпове след това. „Известия“ също получава внушителен брой писма (487 000) през 1967 година. Виж Ellen Mickiewicz, *Media and the Russian Public* (New York: Praeger, 1981), 68, 72, 63.

методите за оценка на общия обем на писма изглеждат съмнителни. Предлага се обем от 60-70 милиона писма на годината за края на седемдесетте и началото на осемдесетте години¹⁸⁷, но принципите на това екстраполиране са неясни¹⁸⁸. Съмнения поражда фактът, че същият учен, който посочва обема от 60-70 милиона писма, предлага и друга оценка, според която „10% от възрастното население се обръщат към вестниците всяка година“, това предполага, че вестниците са получавали около 20 милиона писма годишно (ако приемем, че някои читатели са изпращали по няколко писма)¹⁸⁹. От друга страна, не всички писма, получавани от вестниците, са жалби. До вестниците също се адресират запитвания, предложения, отговори на въпроси на читателите и др.¹⁹⁰. Един източник от 1980 г. твърди, че жалбите представляват едва 20% от всички получени писма¹⁹¹. Тази хипотеза изглежда разумна. Така че, ако годишният брой на писмата, получени от пресата в края на седемдесетте и началото на осемдесетте наистина е 60-70 милиона, най-много 12-14 милиона от тях трябва да са жалби. Ако обаче общият обем на писмата до пресата е по-близо до 20 милиона, тогава едва около 4 милиона от тях са жалби. Тези неясноти по отношение на точния обем на писмените жалби не могат да бъдат преодолени докато не се осигури безпрепятствен достъп до архивите на съветската комунистическа партия. Друг важен въпрос е съдържанието на жалбите. Вместо да се

¹⁸⁷ Това количество се отчита от един учен в множество публикации (Валерий С. Коробейников „Взаимодействие средств массовой информации и личности при социализме“, в *Социологические проблемы общественного мнения и деятельности средств массовой информации*, ред. Валерий С. Коробейников [Москва, Академия наук СССР, Институт социологических исследований, 1979], 7-19, особено с. 13; Коробейников, *Редакция и аудитория*, 176; Валерий С. Коробейников, *Пресса и общественное мнение* [Москва, Наука, 1986], 55), както и от White 1983 г., 51 [който цитира Коробейников, „Взаимодействие средств массовой информации“, 13].

¹⁸⁸ Един от методите, изглежда, е да се определи броят на писмата, получавани от всички вестници в Съветския съюз ежедневно (200 000 през 1970 г.) и след това да се умножи по 300 или 350, за да се получи приблизителен годишен обем от 60-70 милиона писма. Не е ясно как е изчислен дневният обем, освен това годишната оценка не взема под внимание колебания в интензивността, както и сезонността в писане на писма. Виж Валерий С. Коробейников „Взаимодействие средств массовой информации“, 13.

¹⁸⁹ Коробейников, *Пресса и общественное мнение*, 55. Той също така смята, че 2% от възрастните се обръщат към радиото и 3% към телевизията (пак там). Според преброяването от 1979 г. населението на Съветския съюз включва 180 милиона възрастни (виж Централное статистическое управление СССР, *Население СССР: По данным в сесоюзной переписи населения 1979 года* [Москва, Политиздат, 1980]).

¹⁹⁰ За класификационната схема, използвана от съветските медии, виж Геннадий С. Вьюб, *Письма трудящихся в системе массовой работы газет* (Москва, Издательство Московского университета, 1980), 10.

¹⁹¹ Вьюб, *Письма трудящихся*, 11.

изказват срещу режима или да излагат на показ корупцията в държавната система, повечето писма се занимават с конкретни проблеми от ежедневието на отделните читатели¹⁹². Авторите на писмата са градски жители от мъжки пол¹⁹³. Според Грушин, който предоставя повече подробности, авторите са предимно мъже (67,4%), млади хора (59,3% са под 40-годишна възраст), които не са селски работници (26,2% работници, 19,3% инженерно-технически персонал, 10% интелигенция, 15% служители, 10,5% студенти и 14,8% пенсионери - но тази извадка отразява ситуацията само в градовете), предимно със средно или по-ниско образование (65%). Партийните членове са 27,1%, членовете на Комсомола 27,4%, а гражданите, които не са партийни членове, са 42,8%.¹⁹⁴ Тези констатации на съветските учени (основаващи се на целия обем жалби, както публикувани, така и непубликувани) са в съзвучие с ранните изследвания на американски учени, направени въз основа само на публикуваните писмени жалби¹⁹⁵. Съществуват също данни за партийната и професионалната принадлежност на авторите на писмата¹⁹⁶.

Обемът на писмените жалби, изпращани до пресата, е много висок, особено в сравнение с броя на жалбите, получени от партията. Това предполага, че оплакванията до пресата и до партията се допълват взаимно - по-високото ниво на писмата до пресата функционира паралелно с по-ниското ниво на жалбите до партията, както и обратното. В България например нивото на жалбите до партията е високо, докато на тези до пресата

¹⁹² Вьуб, *Письма трудящихся*, 8-9.

¹⁹³ Коробейников, *Пресса и общественное мнение*, 111.

¹⁹⁴ Грушин, *Четире жизни России*, том 2, част 1, 191-192.

¹⁹⁵ Според Инкелес и Гайгер повечето писма засягат проблеми, свързани с потребителските стоки и услуги, комуналните съоръжения, жилищното настаняване, както и правата на личността. Те също така установяват, че подателите са предимно от мъжки пол и по-често са жители на градовете. Виж Alex Inkeles and Kent Geiger, „Critical Letters to the Editors of the Soviet Press: Areas and Modes of Complaint,” *American Sociological Review* 17: 6 (December 1952), 694-703; Alex Inkeles and Kent Geiger, „Critical Letters to the Editors of the Soviet Press: Social Characteristics and Interrelations of Critics and the Criticized,” *American Sociological Review*, 18: 1 (February 1953), 12-22 Тридесет години по-късно Джан Адаме открива забележителна приемственост в темите на публикуваните в пресата писма, виж Jan S. Adams, „Critical Letters to the Soviet Press: An Increasingly Important Public Forum” in *Political Participation in Communist Systems*, ред. Donald E. Schulz and Jan S. Adams (New York: Pergamon Press, 1981), 108-136.

¹⁹⁶ Тези оценки се основават на анкети сред градските читатели на младежкия вестник „Комсомольская правда“ и „Таганрогская правда“, което едва ли представлява представителна извадка. Виж Борис А. Грушин, *Четире жизни России в зеркале вопросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян во время- наХрущева, Брежнева, Горбачева иЕлцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я „ЭпохаБреж- нева“ Часть 1 и Часть 2* (Москва, „Прогресс - Традиция, 2003 и 2006), 189-203, 628-657.

- ниско. Разбира се, възможно е писмата до съветската преса да са много по-малобройни от отчетеното: ако общият обем на писмата всъщност е по-близо до 20 милиона годишно, то жалбите не надхвърлят 4 милиона. Независимо кой разчет използваме, в Съветския съюз се наблюдава относително ниско ниво на подаване на жалби до партията и държавата, но сравнително високо ниво на подаване на жалби до пресата.

Съпоставително изследване на жалбите в Съветския съюз

С тези уговорки, съгласно достъпните понастоящем източници за Съветския съюз, съотношението между жалбите до централните институции и до местните такива е 1:4,5 през 1980 г. и като цяло около 1:5 през целия период между 1976 и 1984 година. Това е няколко пъти по-високо, отколкото същото съотношение в България (което варира между 1:1,5 и 1:3 между 1978 и 1988 г.), но няколко пъти по-ниско от текущото съотношение в Китай (което наближава 1:16). Второ, данните показват, че общото годишно ниво на жалбите, получени от Съветската комунистическа партия и държавните институции в края на седемдесетте и началото на осемдесетте, е около 4 до 5 милиона. На глава от населението КПСС и държавните органи получават около 30% от жалбите, получавани от Българската комунистическа партия и държавните институции. Няма съмнение, че това сравнително ниско ниво на оплаквания до КПСС и държавните органи е причината нивото на жалби до пресата в СССР да е относително високо. Когато се съпоставят данните за общия брой на жалбите преди Перестройката и този след това, СССР и България показват поразително сходни нива на жалбоподаване на глава от населението, при условие че за СССР се използват по-големите стойности на жалбоподаване до пресата (виж Таблица 4)¹⁹⁷. Независимо от това, различната пропорция на жалбите до партията и държавата и до пресата показва различно отношение към централната власт¹⁹⁸.

¹⁹⁷ В Съветския съюз се подават около 4—5 милиона жалби до партията и държавата и 12-14 милиона жалби до печата, общо - около 18 милиона жалби годишно в края на седемдесетте и началото на осемдесетте години на миналия век. В България броят на жалбите през същия период е около 600 000 годишно. Населението на Съветския съюз е около 270 милиона, а на България около 9 милиона през този период, което дава почти еднакви нива на подаване на жалби на глава от населението.

¹⁹⁸ Това заключение може да се промени, ако се появят по-изчерпателни данни за обема на жалбите до държавните институции в Съветския съюз.

Таблица 4: Брой жалби в Съветския съюз и България през 1980 г. (абсолютен брой и разделено на 1000 души)

	СССР (при по-големите стойности)	На 1000 души	СССР (при по-консервативните)	На 1000 души	България	На 1000 души
Жалби до пресата	12 000 000	45,45	4 000 000	15,15	44576	5,0
Жалби до ЦК	700 000	2,65	700 000	2,65	15119	1,7
Жалби до партийни	3 100 000	11,74	3 100 000	11,74	32237	3,62
Жалби до държавни органи	1 560 000	5,91	1 560 000	5,91	565 993	63,6
Общ брой жалбите	17 360 000	65,76	9 360 000	35,45	657925	73,9

Източници: Коробейников 1983 г., 176, White 1983, 47 ЦДА ф. 1Б оп. 55 а. е.937.

NB: През 1980 г. населението на Съветския съюз е 264,5 милиона, докато населението на България е 8,9 милиона.

Жалби до пресата и партията по време на Перестройката

През периода 1988-1990 г. настъпва истински бум в броя на писмата, получени от

съветската преса. Например през 1986 г. в списание „Огонек“ са получени 12 000 писма, а след 1989 г. броят им нараства до 150 000¹⁹⁹. През 1986 г. в „Аргументи и факти“ са получени 50 000 писма, а след 1989 г. броят им нараства до над 480 000²⁰⁰. Други вестници и списания също регистрират подобни увеличения в обема на читателските писма²⁰¹. Тази лавина от писма до съветската преса показва до каква степен е намаляло доверието в държавните институции и във връзка с това, колко много хора се надяват на медиите. През 1989 г. общественото доверие в пресата, радиото и телевизията е значително по-високо от доверието в Централния комитет, КГБ, профсъюзите, както и повечето държавни агенции²⁰². Както се изказва академик Сахаров през декември 1989 г.:

„Сега едно огромно море от обществена мъка и нерешени проблеми се отприщи в поредица от жалби и молби, насочени към вестници и списания. Вместо да подадат жалби до изпълкомите на общините, прокуратурата и съдилищата, хората се обръщат като последна инстанция към периодичните издания. Пощата на списание „Огонек“ показва, че пресата се е превърнала в последната надежда на един отчаян народ²⁰³.“

Освен да пишат до медиите, гражданите се оплакват и на партията. Жалбите до партията продължават да нарастват при управлението на Брежнев. През 1980 г. ЦК на КПСС получава до 500 000 жалби годишно. Но както и в България, жалбите в Съветския съюз значително намаляват през втората половина на осемдесетте: например броят на жалбите до Централния комитет през 1989 г. е два пъти по-нисък от този през 1988 г., което става повод за безпокойство в Политбюро²⁰⁴. Каква е ситуацията в другите социалистически страни? За Полша не са налице статистически данни за общия брой жалби след петдесетте години. За Източна Германия знаем, че броят на жалбите до властта също намалява през втората половина на осемдесетте²⁰⁵. Намаляването на

¹⁹⁹ Cerf and Albee, ред., *Small Fires*, 17.

²⁰⁰ McKay, ред., *Letters to Gorbachev*.

²⁰¹ Riordan and Bridget, eds., *Dear Comrade Editor*, 1-15.

²⁰² Анкета на „Московские новости“, цитирана от Ригърдън и Бриджит, ред., в *Dear Comrade Editor*, 5.

²⁰³ „Glasnost and Democratization: An Afterward by Andrei D. Sakharov,“ в *Small Fires*, ред. Cerf and Albee, 111.

²⁰⁴ Архив на КПСС, ф. 646 оп. 1 д. 3, 11.

²⁰⁵ В Източна Германия общият брой на жалбите се покачва, но увеличението се дължи на растящия брой на заявките за емиграция (които се причисляват към оплакванията). Ако извадим тези искания от общия брой жалби, можем да видим, че броят всъщност намалява (SAPMO-BArch, ZPA, DY 30 vorl. SED 42508/1, Bestand Abteilung Staats - und Rechtsfragen).

жалбите до властта е ясен сигнал за ерозия на лоялността към режима и създава една от предпоставките за предстоящия срив на комунистическия режим.

Въпреки че са необходими още изследвания, базирани върху архивни документи, наличните данни показват, че спадът в броя на жалбите до партията и държавата в контекста на влошаващите се икономически условия през последните години преди разпадането на режима не е феномен, който се наблюдава само в България, а е по-скоро типичен и за останалите комунистически режими в Източния блок.

IV. Изводи

Настоящата студия защитава тезата, че за да се разбере забележителното дълголетие на комунистическите режими, трябва да се изследва сериозно масовата политика, която те провеждат. Зрелите комунистически режими свързват легитимността на управлението си с възможността да изпълнят поетите от тях ангажменти по ясно формулиран обществен договор. По силата на този договор гражданите следва да не се бунтуват, като в замяна на това получават постепенно увеличение на гражданските и политическите си права и значително подобрене на стандарта на живот и благосъстоянието. В Източна Европа този модел в крайна сметка се отхвърля, защото комунистическите правителства потъват в дългове и губят лоялността на хората. Извън Европа реформите по обществения договор в Китай са по-умерени от гледна точка на очакванията на гражданите спрямо държавата: държавата приема закони, които позволяват на хората да развиват свободна стопанска инициатива, като същевременно получават социална закрила. Доскоро Китай беше в състояние да изпълнява условията на настоящия обществен договор. Рязкото увеличаване на неравенството между различни групи граждани довежда обаче през 2004-2005 г. до преговаряне на обществения договор, съгласно който държавата трябва да се намеси и да започне да предлага повече социални услуги. Китай разширява мрежата на социалното осигуряване, като по този начин демонстрира важността на поддържането на обществения договор, който се явява един от основните източници на легитимност за китайския комунистически режим.

Анализът на отчетността на държавата пред гражданите в тази студия се концентрира върху основните проблеми, които хората поставят чрез жалбите си до

партията, държавата и медиите (както и чрез участието си в проучванията на общественото мнение). Те най-често засягат теми от ежедневието, като условията за труд и жилищното обезпечаване. Независимо от това, има още два аспекта на политическа отчетност, които не са изследвани в настоящата студия – национализмът и гражданските и политическите права. И двата оказват силно влияние в Източния блок и имат важно значение в Китай. По отношение на политическите права и свободи опитът на Източния блок и този на Китай са сходни: никоя страна от Източния блок, с изключение на Полша, не легализира опозиционни политически партии и не им позволи да оспорват изборните резултати преди падането на комунизма. От друга страна, в тези страни се наблюдава разширяването на права и свободи, които другаде се потискат. В Китай също е налице значително разширяване на правата и свободите, но всички граждански сдружения остават под зоркото око на комунистическата партия и не са разрешени опозиционни партии. Разширяването на политическите права служи за легитимиране на режима ²⁰⁶. Според опита на Източна Европа гражданите са склонни да се чувстват онеправдани преди всичко когато икономическото положение се влоши. Както и политическите права, национализмът служи за легитимиране на режима: домакинството на Олимпиадата през 2008 г., преследването на тибетци и уйгури и толерирането на антияпонски протести са стратегии, чрез които режимът в Китай търси легитимност сред етническите китайци. Досега тези стратегии са носели успех, но те могат да изневерят на режима в момент на икономическа криза. В заключение: политическата издръжливост зависи от сложни механизми на балансиране - икономическите резултати са основният фактор, който помага да се поддържат режими, основаващи се на политическа отчетност, но способността им да осигурят граждански и политически права, както и да поддържат националната гордост, също има значение.

Настоящата студия дава възможност да се засегнат някои по-широки въпроси за устойчивостта на политическите режими извън контекста на комунистическия свят. Първо, има единадесет режима в периферията на комунистическия свят ²⁰⁷. Тези режими имат по-кратък живот от петнадесетте класически комунистически режима и приличат

²⁰⁶Jean C. Oi, „Realms of Freedom in Post-Mao China,“ в William C. Kirby, ред. *Realms of Freedom in Modern China* (Stanford: Stanford University Press, 2004), 264-284.

²⁰⁷Афганистан, Ангола, Бенин, Камбоджа, Конго (Бразавил), Етиопия, Гренада, Гвинея, Мозамбик, Никарагуа и Южен Йемен.

по-скоро на персоналистки или персоналистко-военни еднопартийни хибриди, отколкото на комунистически еднопартийни държави. Изглежда, тези режими не съумяват да развият институти на политическа отчетност. Ако бяха успели да направят това, те най-вероятно щяха да се окажат по-устойчиви. Второ, настоящата студия дава възможност да се повдигне въпросът, дали политическата отчетност съществува също и в хегемониите партийни системи. Много режими, разчитащи на хегемонна партийна власт, започват като еднопартийни режими (например Тайван). Някои (например Русия от 2000 г. насам, както и режимите в Централна Азия и Южен Кавказ) са щедри социални държави. Може би си заслужава да се проучи дали това историческо наследство е било пренесено от еднопартийната в хегемонната партийна система, както и дали то не може да обясни подкрепата за властващия автократ.

Тези разширения на тезата, представена в тази студия, показват, че политическата отчетност може да удължи живота не само на еднопартийните комунистически режими, но и на други еднопартийни системи.

Превод от английски: Георги Нягулов